

Biznes-Эксперт

№ 6, 2017

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ

МОЛИЯ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

ИЛМИЙ АМАЛИЁТ

УШБУ СОН МАВЗУСИ:

**Хуфийёна иқсодиётнинг
давлат ва жамият
тараққиётига таъсири**

26

ТЕМА НОМЕРА:

**Роль химической
отрасли в экономике
Республики
Узбекистан**

85

ПРИВАТИЗАЦИЯ

ФИНАНСЫ

ЦЕННЫЕ БУМАГИ

НАУЧНАЯ ПРАКТИКА

44

Хорижий ва маҳаллий
сармояларнинг аҳамияти ва
уларга берилувчи имтиёзлар

Изменения
закономерности
пешеходного движения

82

57

Банклар тўлов
қобилиятига таъсир этувчи
омил ва асосий тенденциялар

Строительная индустрия
основа эффективного
развития экономики

92

ВНИМАНИЕ!

Согласно постановлению Президиума Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №201/3 от 30 декабря 2013 года, журнал «Biznes-Эксперт» внесен в реестр научных изданий Высшей аттестационной комиссии для докторских диссертаций.

Мундарижа

Таққос ва таҳлил

Олмос ОЧИЛОВ, Мадина АСРАРОВА.
Корхоналарда инвестициялар таҳлили ва таҳлил
услугиятини такомиллаштириш йўллари 3

Мезон

Мухтасар ЗИЯЕВА. Истеъмол товарлари
ва хизматлар бозорини ривожлантириш
омиллари 8

Таълим

Ширин ЗАХИДОВА. Университетлар
рейтингининг келиб чиқиш ва
ривожланиш босқичлари 11

Долзарб мавзу

Исроил МЕЛИЕВ. Аудитни режалаштириш:
муаммо ва ечимлар 16

Аграр соҳа

Халықназар ҚАЛИМБЕТОВ. Худудлар
доирасида фермер хўжаликларида қўшимча
тармоғни ташкил этиш 22

Нигоҳ

Ойбек ХУСАИНОВ, Нигора ҲИДОЯТОВА.
Хуфиёна иқсодиётнинг давлат ва жамият
тараққиётига таъсири 26

Нуктаи назар

Адилбай ДАУЛЕТМУРАТОВ, Бибисара
ЕРЕЖЕПОВА, Гулзира ПИРНИЯЗОВА.
Қорақалпоғистон Республикаси: саноатни
ривожлантириш истикболлари 30

Кун мавзуси

Дилшод ХУДАЙБЕРГАНОВ, Бехзод ҚЎЗИБОЕВ.
Хоразм вилоятида хизматлар соҳасини ислоҳ
қилишнинг замонавий йўналишлари 33

Хориж тажрибаси

Неъмат ХОЛМАТОВ, Сирожиiddин МАХАТОВ.
Корея Республикаси тараққиётида янги
инновацион модел шаклланишининг аҳамияти 37

Бозор тамойиллари

Шерзод ТУРОБОВ. Кичик бизнес ва
хусусий тадбиркорликнинг мамлакат
ривожига аҳамияти 40

Капитал

Дилфуза АБИДОВА, Сарвиноз
ХУДОЙНАЗАРОВА. Хорижий ва маҳаллий
сармояларнинг аҳамияти ва уларга берилувчи
имтиёзлар 44

Тадқиқот

Сулув ҲАМИДОВА, Абдурахим ТЎРАЕВ.
Хўжалик юритувчи субъектларда ички аудит
хизмати ҳисоботини такомиллаштириш 49

Бандлик

Комил ЭШПЎЛАТОВ. Касбий таълимнинг
ишлаб чиқариш ва меҳнат бозори билан
ижтимоий шериклиги 53

Банк фаолияти

Севара АБДУЛЛАЕВА. Банклар тўлов
қобилиятига таъсир этувчи
омил ва асосий тенденциялар 57

Солиқ

Санжар ШЕРОВ, Солиқ тизимида
солиқ маслаҳатининг аҳамияти 60

Таҳлил

Амир ХУДАЙҚУЛОВ. Номоддий активларга
амортизация ҳисоблашнинг ўзига хос усуллари 64

Жараён

Дилшод МАМАСОАТОВ. Олий таълимда
масофавий таълимнинг аҳамияти 69

Меҳнат бозори

Сарвар ИСХАКОВА. Хизмат кўрсатиш
соҳасида банд бўлган аҳоли даромадлари
шаклланишининг социал-иқтисодий шарт-
шароитлари ва ўзига хос хусусиятлари 73

Бозор иқтисодиёти: тажриба ва самара

Рустам ҲАСАНОВ, Муборак РАИМОВА.
Оқилона харажат ва муқобил истеъмол 78

Содержание

Общество

Гавхарой ХАКБЕРДИЕВА, Турсунбой
ИСМОИЛОВ. Изменения закономерности
пешеходного движения 82

Взгляд

Камола ХАЙДАРОВА. Роль химической
отрасли в экономике Республики Узбекистан 85

Тема дня

Амонгул МАТЧАНОВА. К вопросу экономической
эффективности деятельности кооперативов
в сфере снабжения и сбыта продукции сельского
хозяйства в Республике Каракалпакстан 88

Процесс

Шавкат ЗАЙНУТДИНОВ, Равшан
НУРИМБЕТОВ, Баходир ЖУМАНИЯЗОВ.
Строительная индустрия основа эффективного
развития экономики 92

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

иқтисод фанлари доктори, профессор, РТФА академиги
доктор экономических наук, профессор, академик РАЕН

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Алишер ВАҲОБОВ

иқтисод фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Махмуд БОЛТАБАЕВ

иқтисод фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисод фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Шухрат ТАШМАТОВ

иқтисод фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Маннон АЛИЕВ

иқтисод фанлари номзоди
кандидат экономических наук

Алишер ШАЙХОВ

иқтисод фанлари номзоди
кандидат экономических наук

Корхоналарда инвестициялар таҳлили ва таҳлил услубиятини такомиллаштириш йўллари

Олмос ОЧИЛОВ,

Тошкент молия институти ўқитувчиси.

Мадина АСПАРОВА,

Тошкент молия институти талабаси.

Бугунги кунда республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири экспорт салоҳиятини оширишдир. Иқтисодиёт субъектларининг экспорт салоҳиятини юксалтириш ва халқаро бозорларга интеграциялашувида модернизация, диверсификация ва инновация жараёнлари муҳим аҳамият касб этади.

Аннотация

Мақолада корхона инвестицияларини таҳлил қилишнинг миллий ва халқаро тажрибалари тадқиқ қилинган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ва капитал инвестицияларни таҳлил қилиш услуби амалий маълумотлар асосида очиб берилган. Инвестициялар таҳлили услубиятини такомиллаштириш йўллари кўрсатилган.

В статье исследован национальный и международный опыт анализа инвестиций предприятий. Методика анализа финансовых и капитальных вложений хозяйствующих субъектов раскрыта на основе практических данных. Приведены методы усовершенствования методологии анализа инвестиций.

In the article national and international experience of investments analysis has been investigated. The methodology of investment analysis was described on the basis of practical data. Development ways of investments analysis methodology were exposed.

Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаолияти янада кучаяди. Корхоналар ўз фаолиятини кенгайтириш, модернизация, диверсификация ва инновацияларни амалга ошириш, замонавий техника ва технологияларни сотиб олишга эътибор қаратди ва капитал қурилишга ўз сармояларини кенг жалб этади. Бунини республикамиз геология соҳасида самарали фаолият юритиб келаётган “Ўзбекгеофи-

зика” акциядорлик жамиятида капитал инвестицияларнинг 2016 йилги бухгалтерия балансида акс этирилган қолдиқ суммаси 322725031 минг сўм ёки жами активларнинг 51,36 фоизини ташкил этганида кўришимиз мумкин.

Бундай жараёнларнинг акциядорлик жамиятлари амалиётида кўплаб кузатилиши инвестицияларга йўналтирилган маблағлар самарадорлигини таҳлил қилиш ва назоратини янада кучайтиришни

Калит сўзлар: модернизация, инвестиция, молиявий инвестиция, капитал инвестиция, инвестиция лойиҳаси, самарадорлик, рентабеллик, соф жорий қиймат, қопланиш муддати.

муҳим вазифалардан бирига айлантиради.

Махсус адабиётларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, аксарият манбаларда инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит объекти сифатидаги таҳлили кенг ёритилмаган. Шу боис, қуйида молиявий ва капитал инвестицияларни таҳлил қилишнинг назарий ва амалий жиҳатлари ҳамда уни такомиллаштириш йўллари ҳақида сўз юритамиз.

Инвестициялар бўйича тематик иқтисодий таҳлил амалга оширилганда инвестициялар самарадорлиги, инвестиция жараёнлари бўйича бошқарув қарорларининг тўғри қабул қилинганлиги ва инвестиция активларидан келгусида олинадиган даромадларни аниқ ҳисоб-китоблар асосида прогноزلлаштириш масалалари чуқур ўрганилади. Корхона инвестициялари таҳлилини қуйидаги босқичларда амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз (1-расм).

Инвестициялар таҳлилининг 1-босқичида инвестиция лойиҳалари бошқарув қарорларини қабул қилиш учун таҳлил этилиши керак. Бу жараёнда қуйидаги саволларга жавоб топилиши лозим:

1. Корхона қайси аниқ инвестиция лойиҳасини танлаши керак?
2. Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун жами қанча маблағ сарфланади?
3. Мазкур лойиҳани амалга ошириш қандай молиялаштирилиши лозим?
4. Инвестициялардан келадиган даромад ва фойда қандай миқдорда бўлади?

5. Инвестициялар қандай муддатда қопланади?

Қўйилган ҳар бир саволга жавоб корхонанинг мақсадларидан келиб чиқиши зарур. Масалан, корхона ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтирмоқчи бўлса, янги цехлар ва ишлаб чиқариш объектларини қуришга инвестиция киритади ёки бозорда мустақам ўрин эгалламоқчи бўлса, маҳсулот бренди, унинг сифати ва нархини муқобиллаштиришга маблағларни йўналтиради ва ҳ.к. Бунда асосий масала инвестиция қарорларини қабул қилиш ҳисобланади. Хорижий мамлакатлар тажрибасига эътибор берадиган бўлсак, инвестиция қарорларини қабул қилиш бошқарув ҳисоби орқали амалга оширилади, яъни мазкур масалада зарурий таҳлил амалларини бошқарув ҳисоби бўйича бухгалтер бажаради.

Инвестициялар таҳлилининг яна бир муҳим қисми самарадорликни баҳолаш ҳисобланади. Капитал инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг бир қанча усуллари ишлаб чиқилган. Қуйида бу усулларнинг кенг тарқалган ва халқаро амалиётда фойдаланиладиган асосийларига тўхталамиз:

- инвестициянинг қопланиш муддати (PBP);
- инвестиция самарадорлиги коэффициенти (ARR);
- соф жорий қиймат (NPV);
- инвестициянинг рентабеллик индекси (PI);
- инвестициянинг ички рентабеллик нормаси (IRR).

Инвестициянинг қопланиш муддати деганда инвестицияни амалга ошириш натижасида келадиган

пул оқимининг мазкур инвестицияга дастлаб сарфланган маблағга тенг бўлиши (худди асосий воситаларга амортизация тўлиқ ҳисобланганидек) тушунилади. Агар инвестициялардан келадиган пул оқими ҳар йили бир хил суммани ташкил қилса, қопланиш муддати (PBP) қуйидаги формула орқали топилади:

$$PBP = \text{Дастлабки инвестиция} / \text{кутилаётган йиллик соф тушум} \quad (1)$$

Агар инвестициядан кутиладиган пул тушуми ҳар йили ўзгарадиган бўл-

1-расм. Корхона инвестицияларини таҳлил қилиш босқичлари¹

Инвестиция лойиҳаларининг қопланиш муддати бўйича таҳлил²

(минг сўмда)

Дастлабки инвестиция	“А” лойиҳа		“Б” лойиҳа	
		2400000		5000000
Йиллик соф пул тушуми				
1-йил	800000	1600000	1200000	3800000
2-йил	900000	700000	1100000	2700000
3-йил	700000	0	1000000	1700000
4-йил	500000		900000	800000
5-йил			950000	800000/950000=0.84
6-йил			850000	
Қопланиш муддати (PBP)	3 йил		4,84 йил	

са, у ҳолда ҳар йили олинadиган пул тушуми миқдори дастлабки сарфланган маблағ суммасига тенг бўлгунча қўшиш йўли билан аниқланади. Буни қуйидаги амалий мисолда кўрамыз.

Мисол. “Ўзбекгеофизика” АЖ капитал инвестицияларни амалга ошироқчи ва бунинг учун жамият иккита лойиҳани таҳлил қилиб, муқобил вариантни танлаши керак. Бунинг учун даставвал жамият ҳар иккала лойиҳанинг қопланиш муддатини аниқлайди (1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “А” лойиҳа уч йилда дастлабки сарфланган маблағни қоплайди ва кейинги йиллардаги тушум инвестициядан фойдани ифодалайди.

“Б” лойиҳа эса ўз қийматини тўрт йил ва бешинчи йилнинг 0,84 қисми, яъни $365 \cdot 0,84 = 307$ кунда қоплайди. Қолган йиллардаги тушум эса инвестициядан келган фойда ҳисобланади.

Инвестиция самарадорлиги коэффициенти (ARR) инвестициялардан келадиган йиллик ўртача фойдани йиллик ўртача инвестиция харажатлари суммасига бўлиш йўли билан топилади.

$$ARR = \frac{\text{Инвестициядан йиллик фойда}}{(\text{Дастлабки инвестиция} + \text{Давр охиридаги инвестиция}) : 2} \quad (2)$$

Ушбу формулага асосланган ҳолда юқоридаги икки лойиҳанинг самарадорлик коэффициентини ҳисоблаймиз.

“А” лойиҳа.

$$[(800000 + 900000 + 700000 + 500000) - 2400000] / 4 \text{ йил} = 125000$$

$$ARR = 125000 : (2400000 + 0) : 2 = 0,104 \text{ ёки } 10,4 \%$$

“Б” лойиҳа.

$$[(1200000 + 1100000 + 1000000 + 900000 + 950000 + 850000) - 5000000] / 6 \text{ йил} = 166667$$

$$ARR = 166667 : (5000000 + 0) : 2 = 0,067 \text{ ёки } 6,7 \%$$

Демак, корхона “А” лойиҳага инвестиция киритса мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқоридаги усулларнинг камчилиги шундан иборатки, уларда қийматнинг вақт бирлиги ичида ўзгариши, яъни мавжуд инфляция даражаси ҳисобга олинмаган.

1. Соф келтирилган қиймат (NPV) – лойиҳани амалга ошириш натижасида олинadиган пул маблағининг келгуси оқими жорий қиймати билан дастлабки инвестиция суммаси ўртасидаги фарқ.

$$NPV = PV - I_0 \quad (3)$$

NPV > 0 бўлса, лойиҳани қабул қилиш керак

NPV < 0 бўлса, лойиҳани рад этиш лозим.

2. Рентабеллик индекси (PI) – бу усул соф келтирилган қиймат усулининг бир кўриниши бўлиб, уни аниқлаш учун пул маблағи тушумининг келтирилган қийматини дастлабки инвестиция харажатларига тақсимлаш керак.

$$PI = PV / I_0 \quad (4)$$

PI < 1 – лойиҳани рад этиш лозим

PI > 1 – лойиҳани қабул қилиш лозим.

Агар мустақил лойиҳалар кўриб чиқиладиган ва компанияда қабул қилиши мумкин бўлган фойдали лойиҳалар кўп бўлса, рентабеллик индекси NPV каби натижа беради. Бироқ компания қабул қилиши мумкин бўлган фойдали лойиҳалар сони маблағ етишмаслиги сабабли чекланган бўлса, рентабеллик индекси ҳамиша ҳам NPV усули каби натижа бермайди.

	PV	I	NPV	PI
A	100000	50000	50000	2,0
B	180000	100000	80000	1,8

Агар рентабеллик индексига амал қилинса, “А” лойиҳа афзалроқ, лекин фақат бир лойиҳа танлаб олинadиган бўлса, бу лойиҳа “Б” бўлиши керак, чунки унда соф келтирилган қиймат кўп.

1. Даромадлиликнинг ички меъёри (IRR) ҳам капитал қўйилмалар тўғрисидаги қарорни кўриб чиқишнинг бир усулидир. Бу усулда ҳам пулнинг

вақтли қиймати ҳисобга олинади. Даромадлиликнинг ички ставкаси – бу дисконтланган ставка бўлиб, унда соф келтирилган қиймат 0 га тенг.

$$IRR = A + \frac{N_a}{N_a - N_b} (B - A) \quad (5)$$

A – даромадлиликнинг пастроқ ставкаси; B – даромадлиликнинг анча юқори ставкаси; N – соф келтирилган қиймат.

IRR лойиҳа харажатларни қоплай оладиган энг юқори ставкани кўрсатади.

Агар $IRR >$ даромадлиликнинг талаб қилинган ставкасидан катта бўлса, лойиҳани қабул қилиш мумкин ва аксинча $IRR <$ даромадлиликнинг талаб қилинган ставкасидан кичик бўлса, бу ҳолда капитал қўйилмалар фойдали бўлмайди.

Инвестиция активлари таҳлилни тадқиқот объектимиз ҳисобланган “Ўзбекгеофизика” АЖ амалий маълумотлари асосида амалга оширамиз (2-жадвал).

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, жамият томонидан амалга оширилган узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг жами узоқ муддатли активлар таркибидаги улуши жуда кам. Шунинг ҳисобига 2016 йилда узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг рентабеллик ва фойдалилик даражаси одатдаги ҳолатлардан анча юқори бўлган.

Биз тадқиқ қилаётган акциядорлик жамиятида 2016 йилда жуда катта миқдорда капитал инвестициялар амалга оширилган. Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг аудиторлик таҳлили каби

капитал қўйилмалар таҳлилини ҳам кўриб ўтаемиз (3-жадвал).

Жадвал маълумотлари ва корхонанинг капитал инвестициялари ҳисобварақларидаги маълумотларнинг кейинги йиллардаги таҳлили натижалари шуни кўрсатдики, сўнгги уч йил мобайнида жамият томонидан ижтимоий инфратузилма объектларини қуриш ва фойдаланишга топшириш мақсадида катта ҳажмдаги капитал қўйилмалар сарфланган. Катта миқдорда капитал қўйилмалар сарфланишига қарамай, жамият 2016 йилни фойда билан яқунлагани ижобий ҳол ҳисобланади.

Олиб бориладиган илмий изланишлар натижасида корхоналарда молиявий ва капитал инвестициялар таҳлилининг назарий ва амалий жиҳатларини тақомиллаштиришга қаратилган қўйидаги таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқдик:

1. Корхоналарда инвестициялар таҳлил қилинганда уларнинг хусусиятларига эътибор бериш. Бунда қўйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир:

- Инвестиция сифатида сарфланган маблағнинг рентабеллик даражаси. Ушбу кўрсаткич (R_k) инвестициялашдан олинган жами фойда (дивиденд, фоиз ва бошқа кўринишларда) (F)ни инвестиция сифатида сарфланган жами маблағ ҳажми (K)га бўлиш орқали аниқланади, яъни:

$$R_k = \frac{F}{K}$$

Ушбу формула инвестицияларнинг ҳақиқий рентабеллик ёки фойдалилигини аниқлаш имконини беради. Инвестицияларнинг умумий рентабеллиги

2-жадвал.

“Ўзбекгеофизика” АЖнинг узоқ муддатли молиявий инвестициялари таҳлили³

(2016 йил учун)

№	Кўрсаткичлар	Аниқланиши	Ҳисоб-китоб, (минг сўмда)	Изоҳ
1	Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг (Умми) ўз (Ўмми) ва қарз маблағлари (М) ҳисобига манбаланиши	Ўмми+М/Умми	(148794649 + 479555838): 291392= 2156,4	Жуда юқори
2	Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг (Умми) қопланиш коэффициенти, СТ-соф тушум	СТ/Умми	183220501:291392=628.8	Жуда юқори
3	Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг (Умми) жами узоқ муддатли активлар (УМА) таркибидаги салмоғи коэффициенти	Умми/УМА	291392/388876473=0,0007	Жуда паст
4	Узоқ муддатли молиявий инвестициялар (Умми) рентабеллиги, СФ-соф фойда	СФ/Умми	8067163/291392=27,68	Юқори
5	Узоқ муддатли молиявий инвестицияларнинг (Умми) фойдалилик даражаси, Д-дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар	Д/Умми	722843/291392=2,48	Паст

“Ўзбекгеофизика” АЖнинг капитал инвестициялари таҳлили

(2016 йил учун)

№	Кўрсаткичлар	Аниқланиши	Ҳисоб-китоб, (минг сўмда)	Изоҳ
1	Капитал инвестицияларнинг (Ки) ўз (Ўмм) ва қарз маблағлари (М) ҳисоби-га манбаланиши	Ўмм+М/Ки	(148794649+ 479555838): 322725031=1,95	Жуда паст
2	Капитал инвестицияларнинг (Ки) қопланиш коэффициенти, СТ-соф тушум	СТ/Ки	183220501 : 322725031 = 0,57	Жуда паст
3	Капитал инвестицияларнинг (Ки) жами активлар (БЖ) таркибидаги салмоғи коэффициенти, БЖ-баланс жами	Ки/БЖ	322725031 : 628350487 = 0,51	Юқори
4	Капитал инвестициялар (Ки) рентабеллиги, СФ-соф фойда	СФ/Ки	8067163 / 322725031 = 0,02	Жуда паст
5	Капитал инвестицияларнинг ижтимоий нафлилиги даражаси	Яратилган ижтимоий объектлардан фойдаланадиган аҳоли сонига қараб	Капитал инвестиция натижасида топширилган объектнинг бир йиллик амортизация суммасининг шу даврда фойдаланган аҳоли сонига нисбати	Ижтимоий инфратузилманинг ривожланишига олиб келади

соф фойдага нисбатан топиладганда юқори кўрсаткични намоён қилиши мумкин. Бироқ у ҳолда соф фойданинг шаклланишига бир қанча омиллар таъсир кўрсатади ва инвестицияларнинг реал фойдалилик даражаси ҳар бир омил эвазига анча паст бўлади.

• Инвестицияларни молиялаштиришда сарфланган капиталнинг самарадорлиги кўрсаткичи. Ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

$$K_s = \frac{D}{K}$$

Бу ерда: K_s – инвестиция сифатида сарфланган капитал самарадорлиги.

D – инвестиция фаолияти натижасида олинган даромад (солиқлар тўланмаган ҳолатда). K – инвестиция сифатида сарфланган жами маблағ суммаси.

Ушбу формулани роялти, фоиз, қимматли қоғозларни қайта баҳолаш натижасида олинган даромадлар, яъни тўлов манбаида солиққа тортилмасдан

келиб тушган тушумларга нисбатан инвестиция лойиҳасини молиялаштириш мақсадида сарфланган маблағ самарадорлигини аниқлаш учун ишла-тиш мақсадга мувофиқдир.

2. Корхоналар томонидан амалга оширилган капитал инвестициялар натижасида ижтимоий объектлар вужудга келса, бундай мақсадда сарфланган маблағларнинг самарадорлиги таҳлил қилинганда мазкур ижтимоий объектлардан фойдаланадиган аҳоли сонини ушбу объектларнинг бир йиллик амортизация суммасига бўлиш йўли билан аниқлаш корхонанинг ҳар бир нафар аҳоли учун сарфлаган ижтимоий инвестициясининг самарадорлигини ифодалайди.

Фикримизча, юқорида келтирилган илмий ва амалий тавсиялар хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида самарали инвестиция қарорларини қабул қилиш ва уларнинг таҳлили услубиятини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ваҳобов А.В., Ишонкулов Н.Ф., Иброҳимов А.Т. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. –Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2013, 600 б.
2. Файзиева У.Т. Управленческий учет. Учебное пособие. –Т.: «Норма», 2011, 185-б.
3. Раҳимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. –Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2015, 392 б.
4. Subramanyam K.R. Financial statement analysis. 11th edition. New York, Mc Graw-Hill Education, 2014. –814 pages.
5. “Ўзбекгеофизика” АЖнинг 2016 йил учун молиявий ҳисоботлари.

¹ Муаллифлар ишланмаси

² Муаллиф ишланмаси

³ “Ўзбекгеофизика” АЖнинг 2016 йилги молиявий ҳисобот маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган.

⁴ “Ўзбекгеофизика” АЖнинг 2016 йилги молиявий ҳисобот маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Истеъмол товарлари ва хизматлар бозорини ривожлантириш омиллари

Мухтасар ЗИЯЕВА,
ТДИУ и.ф.н. катта илмий ходим-
изланувчиси.

Бозор иқтисодиёти шароитида истеъмол товарлари ва хизматлар бозорини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш устувор вазифалардан бири саналади. Чунки у орқали аҳоли ўртасида иқтисодий муносабатлар ўрнатилди ва одамларнинг моддий эҳтиёжлари қондирилади.

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда истеъмол товарлари ва хизматлар бозорини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, республикада истеъмол товарлари бозорининг бошқа бозорлардан ўзига хос фарқлари ва истеъмолчиларга хизматлар кўрсатишни бошқаришнинг назарий жиҳатлари ёритилган.

В данной статье описаны основные направления развития рынка товаров и услуг республики, выявлены теоретические особенности управления обслуживания потребителей.

In this thesis, theoretical aspects of priorities of the development in consumer products and services market, the different features of our republic's consumer product market from other markets and services of consumers.

Бу бозорни раванқ топтириш учун, аввало, маркетинг фаолиятини тўғри йўлга қўйиб, самарали бошқариш лозим. Ушбу фаолият эса сотувчиларни ва харидорларни юқори даражада ташкил этилган сервис асосида кутиб олишга қаратилган тадбирлар йиғиндисидан иборатдир. Унинг мамлакат миқёсидаги ижтимоий-иқтисодий моҳияти соҳадаги ишларни замонавий маркетинг тамойиллари асосида олиб бориш заруриятини белгилайди.[4] Бу бозорда кўрсатиладиган хизматлардан фойдаланиш ва маҳсулотларни харид қилиш айнан истеъмол бозорида маркетинг фаолиятининг шаклланиш ва ривожланиш истиқболлари билан боғлиқдир.

Юртимизда Истиқдолнинг дастлабки йиллари-

дан эътиборан истеъмол товарлари ва хизматлар бозорини такомиллаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Айниқса, кейинги йилларда босқичма-босқич амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида истеъмол товарлари бозорида жуда катта ўзгаришлар рўй бермоқда.

Биринчидан, истеъмол товарлари бозорида сотувчилар монополияси деярли барҳам топди. Ҳозир озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарлар турли манбалардан ҳар хил мулкчилик шаклидаги ташкилотлар томонидан эркин рақобат шароитида келтирилмоқда.

Иккинчидан, истеъмол товарлари бозорининг инфратузилмаси бозор иқтисодиёти шароитига

Калит сўзлар: истеъмол товарлари ва хизматлар бозори, маркетинг тадқиқотлари, истеъмолчиларга хизматлар кўрсатиш, харидор бозори, савдо, истеъмолчилар хулақ-атвори.

яқинлаштирилди. Эндиликда чакана савдо ташкилотларининг аксарияти акциядорлик жамияти шаклида фаолият кўрсатмоқда. Улгуржи савдо ташкилотлари ва ишлаб чиқарувчилар билан муносабатлар эса тенгҳуқуқли иқтисодий мустақиллик ва ўзаро манфаатдорликка асосланган.

Учинчидан, истеъмол товарлари бозори давлат бошқарувисиз мустақил равишда тартибга солинадиган тизимга айланмоқда. Илгари асосий истеъмол товарлари давлат фондлари ёки давлатлараро шартномалар асосида келтирилган бўлса, ҳозир истеъмол бозорида асосий ўринни шахсий ташаббус билан фаолият юритувчи савдо корхоналари, хусусий тадбиркорлар эгаллашган.

Иқтисодиёт учун, истеъмол бозорини ривожлантириш учун харидорларнинг хулқ-атворини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, республикамызда айни йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларни етарли деб бўлмайди. Ҳолбуки, бу муаммога алоҳида эътибор қаратиш Ўзбекистон учун ўта долзарб

вазифалар сирасига киради.[3] Чунки мавжуд иқтисодий-ижтимоий муаммолар аҳолининг даромадлар бўйича сезиларли даражада табақаланишига сабабчи бўлди. Қолаверса, диёримизда шаклланган ҳозирги истеъмол бозори ўн йил олдингисидан фарқ қилади. Боиси аён: бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар товарлар тақчиллигига чек қўйди ва қандайдир маънода “Харидор бозори” пайдо бўлиши учун замин яратди. Лекин “Харидор бозори”да жаҳон стандартларига тўла жавоб берадиган товарлар билан бир қаторда, сифати анча паст, истеъмол хусусиятлари талаблар даражасида бўлмаган товарлар ҳам кўп. Шундай эса-да, улар ўз харидорини топмоқда.

Энди ўз-ўзидан ҳақли савол туғилади: республикамиз истеъмол товарлари бозорида юқори сифатли маҳсулотлар бўла туриб, харидорлар нега паст сифатли товарларни харид қилишади?

Агар З.Фрейднинг психотаҳлилига таяниб фикр юритадиган бўлсак, харидорларни ўша товарлар-

1-расм. Республикамыз истеъмол товарлари бозорининг бошқа бозорлардан фарқли жиҳатлари.

нинг сифати ва баҳоси қониқтиради, чунки даромадлари уларни сотиб олишгагина имкон беради. Аммо харидорларнинг у ёки бу товарни харид қилиш тўғрисидаги фикрига даромадлардан бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Биз улар ҳақида юқорида тўхталиб ўтгандик.

Ўз навбатида, харидорлар хулқ-атворини белгиловчи омилларнинг таъсири турлича эканлигини унутмаслик керак. Ҳозирги даврда улар орасида таъсири энг кучлиси даромадлардир.

Демак, харидорлар хулқ-атворини ўрганиш, уларнинг қарорларига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, соҳага оид услубий ишланмаларни яратиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Фикримизча, ҳар қандай муаммони ижобий ҳал қилиш унинг услубиятини шакллантиришни ва усулларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Улар асосида эса амалий таклифлар олға сурилади. Лекин бирон-бир масаланинг услубиятини яратишдан олдин тадқиқотнинг асосий йўналишларини белгиловчи концепция белгилаб олинади.

Айни кезларда истеъмол товарлари ва хизматлар бозоридаги истеъмолчилар хулқ-атворининг маркетинг тадқиқотларини ўтказиш услубиятини ишлаб чиқиш республикамиз учун долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Биз бу вазифани бажариш учун аввал истеъмол товарлари ва хизматлар бозорида

истеъмолчилар хулқ-атворини бошқаришнинг маркетинг тадқиқотлари концепциясини яратиш лозим деб ҳисоблаймиз. Улар эса қуйидагилардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқдир:

1) истеъмол бозорини ривожлантириш мақсадида истеъмолчилар хулқ-атворини ўрганиш зарурлигини ва маркетинг тадқиқотларининг аҳамиятини асослаб бериш;

2) истеъмолчиларни у ёки бу товарни харид қилишга ундовчи мезонларни белгилаш;

3) харидор томонидан товарлар мажмуасини уларнинг ҳар бир шахс учун муҳимлигига қараб гуруҳларга ажратиш;

4) аҳолини тўловга қобиллик даражаси бўйича гуруҳларга ажратиш;

5) харидорларнинг ҳар бир гуруҳи томонидан истеъмол товарлари харид қилиниши тартибини аниқлаш;

6) истеъмолчилар хулқ-атворини бошқаришнинг имитацион моделини яратиш.

Маркетинг тадқиқотларини юқорида қайд этилган йўналишларга риоя қилган ҳолда амалга ошириш келгусида харидорлар хулқ-атвори тўғрисида аниқ тасаввурларга эга бўлиш ҳамда шунга асосланган ҳолда истеъмол бозорини тартибга солиш ва ривожлантириш бўйича қарорлар қабул қилиш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Ж.Эргашходжаева. Инновацион маркетинг. - Т.: ТДИУ, 2013. – 215 б.
2. A.Sh.Bekmurodov, M.S.Qosimova, Sh.J.Ergashxodjaeva. Strategik marketing. O`quv qo`llanma. T.: TDIU. 2010.-161 b.
3. Ғ.Мадияров. Озиқ-овқат товарлари бозорида маркетинг тизими шаклланиши.// Иқтисодиёт ва таълим. –Т.: 2006, №4. – 48.
4. M.S.Qosimova, A.N.Samadov, Sh.J.Ergashxodjaeva. Tijorat korxonalari iqtisodiyoti. – Т.: TDIU. 2010.163 b.

Университетлар рейтингининг келиб чиқиш ва ривожланиш босқичлари

Ширин ЗАХИДОВА,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий
университети
катта илмий ходим-изланувчиси.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви жаҳон майдонидаги иқтисодий рақобат янада кучайишига олиб келди. Бу таълим тизимида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Албатта, бундай шароитда қайси олий таълим муассасаси (ОТМ)нинг фаолияти яхши, қайси бириники қониқарсиз эканлигини аниқлаш катта қийинчилик туғдиради. Агар ушбу масала халқаро университетлардаги таълимнинг сифат даражасига боғлиқлигини инобатга олсак, муаммо янада чуқурлашади.

Аннотация

Мақолада университетлар рейтингининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари очиқ берилган. Шунингдек, бу рейтингни тузувчи дунёдаги учта йирик таълимнинг баҳолаш методикаси таҳлил этилган.

В статье раскрываются этапы формирования и развития рейтинга университетов. Осуществлен анализ оценочной методики трёх крупных рейтинговых организаций составляющих международный рейтинг университетов.

In this article the stages of formation and development of universities ranking were revealed. Three large, international ranking organizations estimating methods were analyzed.

Ҳозир дунёдаги ОТМлари рейтинги турли мезонлар бўйича аниқланади. Бу эса университетлараро рақобат кучайишига, пировардида улардаги таълим сифати ошишига олиб келади.

Халқаро ОТМлари рейтинги тарихи 1863 йили 200 бетлик “Германия, Швейцария, Франция, Бельгия ва Англияда олий политехник таълим”¹ номли илмий иш нашр этилишидан бошланган. Унинг муаллифи чехиялик географ ва муҳандис Карел Коржистка бўлиб, олий ўқув юрлари рейтингини баҳолаш кўрсаткичи сифатида қуйидаги мезонлардан фойдаланган: 1. Таълим муассасаси ташкил топган

йил. 2. Тайёрлов йўналиши. 3. Кутубхона фонди. 4. Лаборатория ва ўқув хоналари. 5. Профессор ва ўқитувчилар. 6. Ишга қабул қилиш ва ойлик маош. 7. Ўқув интизоми ва имтиҳон. 8. Таълим олувчилар сони. 9. Ходимлар сони. 10. Таълим муассасасининг жойлашиши.

Карел Коржистка Европадаги бешта мамлакат олий политехник таълимини шу асосда таҳлил қилган ва уларнинг абитуриентларни қабул қилиш бўйича талабларини ўрганиб чиққан.

1870 йили АҚШ таълим вазирлиги биринчилардан бўлиб, университетлар рейтингини тузди. Унда

Калит сўзлар: рейтинг, университетлар рейтингини, индикатор, цитаталаш.

бу муассасалар тўрт гуруҳга ажратилди. 1903-1910 йилларда Аризона университети президенти вазифасини ўтаган К.Бэбок 1911 йили Америка университетлари буюртмасига биноан, 344 та олий ўқув юртини 4 гуруҳ бакалавр босқичи кўрсаткичлари бўйича таҳлил қилди ².

1925 йили “АҚШ олий таълим муассасалари ҳақида қисқача маълумот” яратилди. Коллеж ва университетларнинг ўқув режалари билан бирга, академик муҳитдагиларнинг эксперт фикрлари ҳам ўрганилди. 1930 йили АҚШнинг қатор университетлари рейтингини нашрдан чиқарилди. Ўша вақтдан 1980 йилларча АҚШ университетларининг бир неча мезонлари бўйича юздан ортиқ университет рейтингини қиёсий таҳлил этилди. Кўп ўтмай US News and World Report журналида университетлар рейтингини ёритила бошланди.

1982 йили АҚШда “Assessment of Research – Doctorate Program” дастури ишга туширилди. У илмий тадқиқот ва докторлик дастурлари бўйича 200 та олий таълим муассасасини 16 индикатор бўйича баҳолади (2700 та академик дастур таҳлил қилинди).

XX аср ниҳоясида олий ўқув юртлари рейтингини ишлаб чиқиш кўплаб мамлакатлар ва ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган бўлди. 1971 йили Буюк Британияда Time Higher Education компанияси университетлар рейтингини чоп этди. Ҳозир у шу рейтингни ўтказиш бора-бора нуфузли ва етакчи муассасаларидан бирига айланган.

Халқаро университетларнинг дастлабки рейтингини 1997 йили Asia Week журнали ишлаб чиқди ва шу асосда Осиё–Тинч океан минтақасидаги университетлар рейтингини вужудга келди. Орадан 4 йил ўтгач, муайян сабабларга кўра, у ўз фаолиятини тугатди.

2003 йили глобал университетларнинг рейтинглар тизимини яратишга киришилди. Шанхай университети ҳар йили университетларнинг академик рейтингини туза бошлади (ARWU). Унга кўра, мазкур муассасалар илмий тадқиқот бўйича эришган ютуқларни олти мезон бўйича баҳолаш жорий этилди.

2004 йилдан эътиборан умумжаҳон университетлар рейтингини кўплаб Ғарб мамлакатлари, чунончи, Буюк Британиядаги “TSL Education Ltd” компаниясининг “Time Higher Education” нашрида босиладиган бўлди (2005 йилдан “Quacquarelli

Symond” компанияси ҳамкорлигида QS-THE, кейинчалик THE-QS). 2010 йили компания иккига ажраб, QS ўз рейтингини ишлаб чиқди ва Time Higher Education Thomson Reuters билан ҳамкорликда THE World University Ranking (THE) янги рейтингини эълон қилди.

Университетлар рейтингини аниқлашда қуйидаги индикаторлардан фойдаланилади:

Шанхай рейтингини индикатори

• **Таълим сифати** (10 фоиз) – битирувчилар ичида Нобель ёки математика йўналиши бўйича Филдсов мукофоти совриндорлари сонига нисбатан аниқланади.

• **Профессор-ўқитувчилар таркибининг сифат даражаси.** У икки параметр бўйича баҳоланади:

1. Нобель ва Филдсов мукофотларига сазовор бўлган ходимлар сони (20 фоиз). Бунда профессор-ўқитувчилар ушбу мукофотларга қачон сазовор бўлишгани инобатга олинади. Масалан, 100 фоиз 2007-2017 йилларда, 90 фоиз 1996-2006 йилларда, 80 фоиз 1985-1995 йилларда мукофотланганлар учун ва ҳоказолар.

2. Маълум тармоқларда фаолият юритаётган ходимларга цитата қилиш даражаси (20 фоиз).

• **Тадқиқотлар натижаси қуйидагилар орқали белгиланади:**

1. Беш йил ичида Nature ва Science журналларида чоп этилган мақолалар сони (20 фоиз).

2. Охирги йилда Thomson Reuters Science Citation Index – Expanded ва Social Science Citation цитата индекслар жадвалига кирган мақолалар сони (20 фоиз).

• **Per capita performance of the university (10 фоиз)** – бу индикатор “бир илмий жонга” нисбатан илмий иш самарадорлигини кўрсатади. Ҳисоблаш юқоридаги индикаторларни жамлаш ва тўлиқ ставкада ишловчи илмий ходимлар сонига бўлиш орқали амалга оширилади.

Жадвалдан кўриниб турибдики, бу рейтингда асосий урғу университетларнинг илмий тадқиқот ишларига берилади. Энг қизиғи, Хитойнинг бирорта университети ўнталikka кирмаган. 2012-2016 йилларда ундан АҚШ ва Буюк Британия университетлари ўрин эгаллаб келишмоқда. Асосий ғолиб эса – Гарвард университети.

Шанхай рейтингги ўнталиги³

⁴ 2012	⁵ 2013	⁶ 2014	⁷ 2015	⁸ 2016	Университет номи	Мамлакат	Умумий индекси
1	1	1	1	1	Гарвард университети	АҚШ	100
2	2	2	2	2	Стэнфорд университети	АҚШ	74,7
4	3	4	4	3	Калифорния университети.Беркли	АҚШ	70,1
5	5	5	5	4	Кембриж университети	Буюк Британия	69,6
3	4	3	3	5	Массачусетс технология институти	АҚШ	69,2
7	7	6	6	6	Пристон университети	АҚШ	62
10	10	9	10	7	Оксфорд университети	Буюк Британия	58,9
6	6	7	7	8	Калифорния технология институти	АҚШ	57,8
8	8	8	8	9	Колумбия университети	АҚШ	56,7
9	9	9	9	10	Чикаго университети	АҚШ	54,2

QS – World University Rankings университетларни қуйидаги параметрлар орқали баҳолашади:

- академик репутацияси экспертлар сўровлари натижасида аниқланади (40 фоиз);
- иш берувчиларнинг баҳолари (10 фоиз);
- ўқитувчиларнинг талабалар сонига нисбати (20 фоиз);
- илмий мақолага цитата индексларидаги ўрни (20 фоиз);
- хорижий ўқитувчилар сони (5 фоиз);
- хорижий талабалар сони (5 фоиз).

QS рейтингига 2012 йилдан буён Массачусетс технология институти бошчилик қилапти. У узлуксиз беш йил биринчи ўринни забт этди. Иккинчи ўриндаги Гарвард университети авваллари пастроқ поғонада эди. Ўнталикка назар солсак, АҚШ ва Буюк Британия олий таълим муассасалари ҳам яхши натижаларга эришганини кўрамиз.

THE – Thomson Reuters

2010 йил июнь ойидан THE баҳолашда индикаторлар, тоифаларга бўлиб аниқлашни бошлаб юборди.

“Таълим ва таълим муҳити” категорияси – жами 30 фоиз

1. ОТМ илмий ходимлари ўртасида сўровнома ўтказиш (15 фоиз). Иштирокчилар таълим бериш ва илмий тадқиқотлар олиб бориш учун маҳаллий ОТМлар орасидан энг яхшисини саралайдилар. Сўровнома субъективлигини таъминлаш учун ташкилотчилар иштирокчиларни таълим соҳасидан танаъдилар – 15 фоиз.

2. Профессор-ўқитувчилар таркибининг ўқиётган талабалар сонига нисбати – 4.5 фоиз.

3. PhD ва магистрларнинг таълим олаётган магистрлар ва бакалаврлар сонига нисбати – 2,25 фоиз. THE тадқиқотчилари фикрича, ушбу индикаторнинг жорий этилиши, маълум ОТМда PhD ва магистрлар сонининг кўп бўлиши мазкур ОТМда фаол илмий тадқиқот ишлари олиб борилаётганидан ва зарур шарт-шароитлар яратилганидан далолат беради.

4. Фан докторларининг умумий профессор-ўқитувчилар таркибидаги улуши – 6.00 фоиз. THE тузувчиларининг фикрича, бу индикатор ўша ОТМнинг фан докторлари тайёрлашдан манфаатдорлигини ва келажакда уларни кўпайтиришга ҳаракат

QS – World University Rankings рейтингги ўнталиги⁹

¹⁰ 2012	¹¹ 2013	¹² 2014	²⁰¹⁵	¹³ 2016	ОТМ номи	Мамлакат	Умумий балл ¹⁴
1	1	1	–	1	Массачусетс технология институти	АҚШ	100
3	2	4	–	2	Гарвард университети	АҚШ	98,7
2	3	2	–	3	Кембриж университети	Буюк Британия	98,6
15	7	7	–	3	Стэнфорд университети	АҚШ	98,6
10	8	8	–	5	Калифорния технология институти	АҚШ	97,7
5	6	5	–	6	Оксфорд университети	Буюк Британия	97,7
4	4	5	–	7	UCL (Университет Коллеж Лондон)	Буюк Британия	97,2
6	5	2	–	8	Империял Коллеж Лондон	Буюк Британия	96,1
13	12	12	–	9	Цюрих федерал технология институти	Швейцария	95,5
8	9	11	–	10	Чикаго университети	АҚШ	94,6

қилишини кўрсатади. Ўз навбатида, таълим бериш ишларининг юқори савияда бўлиши битирувчиларни келгусида ОТМда илмий изланишлар олиб боришга ундайди.

5. ОТМ илмий тадқиқот ишларидан олган даромад ҳажмининг илмий ходимлар сонига нисбати – 2.25 фоиз. Бу индикатор ОТМнинг моддий-техник базаси мустаҳкамланишини ва инфратузилмаси ривожланишини билдирувчи асосий кўрсаткичдир.

“Тадқиқотнинг ҳажми, даромади ва ОТМнинг обрўси” категорияси. Жами – 30 фоиз.

6. Таълим бериш йўналиши бир хил бўлган ОТМлари таркибидаги обрўси – 18 фоиз.

7. Илмий тадқиқот ишларидан олинган даромаднинг илмий ходимлар сони ва нормал харида қилиш паритетига нисбати – 6 фоиз. Мазкур индикатор бўйича қатор келишмовчиликлар мавжудлиги боис улар ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий аҳволига қараб белгиланади.

8. Илмий тадқиқот ишларини баҳолаш – 6 фоиз. Бу индикаторда Thomson Reuters ва индекси катта журналларда чиққан илмий мақолалар сонининг умумий профессор-ўқитувчилар штатига нисбати олинади ҳамда ОТМнинг илмий тадқиқот ишлари сифати ва салоҳиятини кўрсатади.

“Цитаталаш ва авторитет” категорияси – 30 фоиз

9. Цитаталаш индикатор ҳисобланади. У ОТМларининг янги ғоя ва таълим беришдаги ўрнини белгилашда асқатади. Бунинг учун жаҳон олимларининг илмий ишларидаги цитаталар олинади. 2012 йили охириги беш йил мобайнида журналларда босилган, жами 50 миллионга цитата келтирилган илмий мақолалар ўрганилган. Манбалар 12000 та академик журналда Thomson Reuters Web of Science индексларидан 2007-2011

йиллар оралиғидаги ҳолати бўйича таҳлил қилинган. Бу рейтингга нашр қилинган илмий тадқиқот ишлари 200 тадан кам бўлган университетлар киритилмади.

“Илмий ишлаб чиқариш фаолияти: инновациялардан даромад” категорияси. Жами – 2.5 фоиз

10. ОТМнинг ишлаб чиқаришга ўз инновацион ғоялари билан ёрдам кўрсатиши, илмий маслаҳат бериши ҳолати. Бу замонавий университетлар ўз олдларига қўяётган эзгу мақсадлардир. Мазкур индикатор ОТМларидаги илмий тадқиқот ишларининг сифатини кўрсатади ва молиялаштириш жозибдорлигини оширади.

“Халқаро имиж: талабалар, ходимлар ва тадқиқотлар” категорияси. Жами – 7.5 фоиз.

11. Хорижий талабалар ва илмий ходимларнинг маҳаллий талабалар ва илмий ходимлар сонига нисбати – 2.5 фоиз.

12. Умумий профессор-ўқитувчилар штатининг хорижий профессор-ўқитувчилар сонига нисбати – 2.5 фоиз. Ушбу индикатор ОТМнинг халқаро имиж ва оммабоплигини билдиради.

13. Илмий мақолалар ҳаммуаллифлари сонининг хорижда чоп этилган умумий илмий мақолалар сонига нисбати – 2.5 фоиз. Бу индикаторга охириги беш йилликдаги маълумотлар асос қилиб олинади.

Айни йўналишда ҳам кўпинча АҚШ ва Буюк Британия университетлари етакчилик қилмоқда. Буни 2012-2016 йилларда Оксфорд университети ва Калифорния технология институтига эришган натижалардан ҳам билсак бўлади. Ўнталиқдан Швейцариянинг Цюрих федерал технология институти ҳам жой олганини кузатиш мумкин.

Университетлар рейтинги тарихини ўрганиш

THE – Thomson Reuters рейтинги ўнталиғи¹⁵

¹⁶ 2012	¹⁷ 2013	¹⁸ 2014	¹⁹ 2015	²⁰ 2016	ОТМ номи	Мамлакат	Умумий балл ²¹
2	2	2	3	1	Оксфорд университети	Буюк Британия	95
1	1	1	1	2	Калифорния технология институти	АҚШ	94,3
2	2	4	4	3	Стэнфорд университети	АҚШ	93,8
7	7	7	5	4	Кембриж университети	Буюк Британия	93,6
5	5	5	6	5	Массачусетс технология институти	АҚШ	93,4
4	4	2	2	6	Гарвард университети	АҚШ	92,7
6	6	6	7	7	Пристон университети	АҚШ	90,2
8	8	10	9	8	Империял Коллеж Лондон	Буюк Британия	90
12	12	14	13	9	Цюрих федерал технология институти	Швейцария	89,3
9	9	8	8	10	Калифорния университети. Беркли	АҚШ	88,9

барча мамлакатлардаги олий таълим муассасалари ривожланишига, сифати яхшиланишига, уларнинг дунё бозорига чиқишига йўл очиб беради. Модомики, шундай экан, бизнинг юртимизда ушбу соҳани раванқ топтириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш фойдадан холи бўлмайди:

1. Ўзбекистон олий ўқув юр்தларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш.

2. ОТМларни молиялаштиришнинг янги усулларни топиш.

3. ОТМлардаги илмий тадқиқот ишларини қўллайтириш ва самарадорлигини ошириш.

4. Университетлар профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалари нуфузли журналларда чоп этилишини қўллаб-қувватлаш ва молиявий жиҳатдан қўмаклашиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. http://books.google.ru/books/about/Der_hohere_polytechnische_Unterrich_in.html
2. Kendric Charles Babcock. A classification of universities and colleges with reference to bachelors degrees Washington, 1911
3. www.education-medlle.com
4. usedu.ru
5. www.Language-travel.ru
6. www.yahoo.com
7. e-educ.ru
8. www.studybroad.ru
9. ubo.ru
10. www.educationindex.ru

¹ Манба: http://books.google.ru/books/about/Der_hohere_polytechnische_Unterrich_in.html.

² Kendric Charles Babcock. A classification of universities and colleges with reference to bachelors degrees Washington, 1911

³ Интернет маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

⁴ www.education-medlle.com

⁵ usedu.ru

⁶ www.Language-travel.ru

⁷ www.yahoo.com

⁸ www.yahoo.com

⁹ Интернет маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

¹⁰ e-educ.ru

¹¹ e-educ.ru

¹² e-educ.ru

¹³ www.studybroad.ru

¹⁴ 2016 йил рейтинги. Манба: www.studybroad.ru

¹⁵ Интернет маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

¹⁶ e-educ.ru

¹⁷ www.yahoo.com

¹⁸ usedu.ru

¹⁹ ubo.ru

²⁰ www.educationindex.ru

²¹ www.educationindex.ru

Аудитни режалаштириш: муаммо ва ечимлар

Исроил МЕЛИЕВ,
ТМИ “Аудит” кафедраси
мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада аудитнинг умумий режаси ва иш дастурини тайёрлаш бўйича қонуности ҳужжатларидаги номувофиқликлар ва аудитни режалаштириш бўйича амалиётдаги муаммоларнинг моҳияти очиқ берилиб, уларни бартараф этишнинг амалий тавсиялари берилган

В статье рассмотрены проблемы, связанные с подзаконными нормативными актами по подготовке общего плана и программы аудита, а также проблемы и их практические устранения, связанные с аудиторским планированием в практике.

In the article are discussed the problems of related subordinate regulations on the preparation of a general plan and the audit program. Moreover, problems and its practical elimination of related audit planning in practice.

Республикаларимизда аудит бозори барқарор ривожланаётган сўнгги йилларда иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёнларига алоҳида эътибор берилмоқда. Зеро, аудиторлик хизматига бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ошиб бораёпти. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида жорий йил учун мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий дастурнинг ўн битта энг муҳим устувор вазифалари белгилаб берилди. Жумладан, иқтисодиёт соҳасида “Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан давлат бюджетини барча даражада мутаносиб, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражаси барқарор бўлишини таъминлаш – энг муҳим устувор вазифамиз”¹ эканлиги таъкидланди.

Юқоридаги вазифалар ижросини таъминлаш учун бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини ҳам ривожлантириш ва халқаро стандартлар асосида

ташкил этиш давр талабига айланмоқда. Аудиторлик фаолиятининг ривожланиши ва бухгалтерия ҳисоби тизимини такомиллаштиришнинг ҳозирги босқичи миллий ва халқаро стандартларнинг ўзаро

Калит сўзлар: аудит, аудиторлик фаолияти, аудиторлик текшируви, аудит умумий режаси, аудит дастури, аудит усуллари, таҳлилий амаллар, аудит иш ҳужжатлари, текшириш даври, аудитнинг муҳимлик даражаси, аудиторлик rischi, аудиторлик шартномаси, аудиторлик гуруҳи.

мувофиқлиги масалаларини олдинги ўринга чиқарди ва уларнинг долзарблиги ушбу икки (аудитнинг халқаро стандартлари ва молиявий ҳисоботнинг халқаро) стандартларни амалиётга жорий этишни тақозо этди. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни билан аудитнинг халқаро стандартларини қўллаш учун қулай шароит яратилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 апрелдаги ПФ-4720-сон “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида 2017-2018 йилларда барча акциядорлик жамиятлари йиллик молиявий ҳисоботни нашр этиши ва уни аудитнинг халқаро стандартлари ҳамда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига мувофиқ ташқи аудитдан ўтказиши белгиланган.

Юқорида номлари келтирилган меъёрий ҳужжатларга асосан Ўзбекистонда миллий аудит стандартларини халқаро стандартларга мувофиқлаштиришга доир эътиборга молик вазифалар амалга оширилишига қарамай, ҳозирги даврда аудиторлик амалиётида аудиторлик текширувини режалаштириш, ўтказиш ва якунлаш жараёнида ўз ечимини кутаётган қатор муаммоларни бартараф этиш, уларнинг назарий ва услубий асосларини такомиллаштириш долзарб ва давр талаби ҳисобланади. Жумладан, бутунги кунда бундай муаммолар таркибига бухгалтерия ҳисоби ва аудиторлик фаолияти бўйича амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларининг аудиторлик амалиётида талаб даражасида қўлланилмаётганлиги, Республикамиз ва хориж олимлари илмий тадқиқотлари ва қонун ҳужжатларида аудит босқичларининг услубий жиҳатлари тўлиқ ва аниқ баён этилмаганлиги, аудиторлик текшируви натижаларини аудит иш ҳужжатларида умумлаштириш, баҳолаш ва тақдим этиш жараёнининг амалдаги талабларга тўла жавоб бермаслиги, аудит иш сифатини назорат қилиш ва аудиторлик ташкилоти фаолият самарадорлигини баҳолаш услубиятини халқаро стандартлар талаблари даражасида ишлаб чиқилмаганлиги, миллий аудит стандартлари талабларини аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи бошқа меъёрий ҳужжатлар ва халқаро стандартлар ёки илғор хориж тажрибаси талабларига тўлиқ мос келмаслиги, аудиторлик ташкилотларида халқаро стандартлар асосида аудиторлик текширувини ташкил этиш ва ўтказиш ама-

лиётининг талаб даражасида эмаслиги масаласи катта биларни киритиш мумкин.

Аудиторлик назоратининг босқичлари Ўзбекистон Республикаси “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунининг 22-моддасига мувофиқ аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларида белгиланган мажбурий талабларга асосан ўтказилиши белгиланган. Жумладан, аудитни режалаштириш босқичи Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 10 ноябрда 837-сонли рақам билан рўйхатга олинган 3-сонли аудиторлик фаолиятининг миллий стандарти (кейинги ўринларда АФМС) ҳамда “Аудитни режалаштириш” номли 300-сонли халқаро аудит стандартига мувофиқ амалга оширилади. “Аудитни режалаштириш” номли 3-АФМСга мувофиқ режалаштириш аудиторлик текширувини ўтказишнинг бошланғич босқичи ҳисобланиб, аудиторлар режа тузилгунга қадар бевосита текширув жараёнини бошламасликлари ва аудиторлик текширувининг барча босқичларида умумий режа ҳамда дастурда келтирилган вазифаларни қатъий тартибда амалга оширишлари лозим. Юқоридаги стандартга мувофиқ, аудиторлик ташкилот (гурух)и раҳбари томонидан аудиторлик текширувини режалаштириш жараёни қуйидаги босқичларда амалга оширилиши лозим:

1. Аудитни дастлабки режалаштириш;
2. Аудитнинг умумий режасини тайёрлаш;
3. Аудит дастурини тайёрлаш.

Қонунчиликда белгиланган тартибга кўра аудиторлик текширувини режалаштириш жараёнида аудиторлик ташкилоти томонидан қўлланиладиган меъёрлар 3-сонли “Аудитни режалаштириш” номли АФМС асосида амалга оширилиши мажбурий этиб белгиланган бўлсада, бироқ, амалиётда аудиторлик ташкилотлари томонидан мазкур стандарт талаблари ёки унда белгиланган тартиб-қоидаларга текширувлар жараёнида тўлиқ амал қилинмапти ёки ҳар бир текширувнинг умумий режаси ва иш дастури турлича ёндашувлар асосида тайёрланиб келинмоқда. Фикримизча, бунинг асосий сабаби шундаки, мазкур стандартда режалаштиришнинг босқичлари моҳияти, ҳар бир режалаштириш босқичининг ўзаро фарқли хусусиятлари ва бу босқичларда аудитор томонидан бажариладиган вазифалар ҳамда тузиладиган ҳужжатлар мазмуни тўлиқ очиқ берилмаган. Бу айниқса, стандартда келтирилган аудит умумий режаси ва дастурининг намунавий шаклидан (стандартда келтирилган режа

ва дастурнинг намунавий шакли умумий ва мавҳум мазмунда баён этилганлиги сабабли) текширув жараёнида ундан фойдаланиш даражасининг пастлиги ҳамда стандарт талабларининг содда ва аниқ мазмунда баён қилинмаганлигида кўринади.

Бизнингча, республикамизда аудиторлик фаолияти мустақиллик давридан бошлаб янги шаклланаётган фаолият тури эканлиги боис, бу фаолиятга оид қонуности ҳужжатлари (жумладан, аудит миллий стандартлари) талаблари ҳали амалий талабларга тўла-тўқис мос келмайди, бу эса, мазкур фаолиятга оид қонуности ҳужжатларини босқичма-босқич амалий ва назарий жиҳатдан такомиллаштириш, уларни илғор хориж тажрибаси ва халқаро стандартларга мувофиқлаштиришни тақозо этади. Шу мақсадда биз 3-сон АФМС талабларини мазмун (мантиқан) ва шакл жиҳатдан таҳлил қилганимизда, унда аудитни режалаштириш босқичлари мазмуни, аҳамияти, унга қўйилган талабларнинг назарий ва амалий жиҳатлари аниқ очиб берилмаганлиги, аудитни режалаштириш босқичларининг ўзаро фарқли хусусиятлари очиб берилмаганлиги ва унда тавсия этилган режа ҳамда дастурнинг намунавий шакли амалий жиҳатдан пухта ишланмаганлигини кўришимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, юқоридаги камчиликларни нафақат миллий стандартда, балки “Аудитни режалаштириш” номли 300-сонли халқаро аудит стандартида ҳам кузатиш мумкин. Зеро, 3-сон АФМСнинг асосий услубий ва меъёрий манбаси ёки асоси 300-сонли халқаро аудит стандарти ҳисобланади. Демак, нафақат миллий аудит стандартини, балки халқаро стандартларда ҳам аудитни режалаштириш босқичлари тўлиқ ва аниқ (амалий жиҳатдан) ёритилмаган ёки тадқиқ этилмаган. Юқоридаги масалаларга аниқлик киритиш мақсадида, фикримизча, энг аввало, 3-сон АФМСга аудитни дастлабки режалаштириш жараёни мазмунини ифодаловчи қўшимча банд киритиш лозим. Мазкур таклиф этилаётган бандда дастлабки режалаштириш босқичига қуйидагича таъриф беришни таклиф этамиз.

“Аудитни дастлабки режалаштириш бу – ҳўжалик юритувчи субъект ва аудиторлик ташкилоти томонидан аудиторлик шартномасини тузгунгача бўлган ишларни ўз ичига олиб, бу босқичда аудиторлик ташкилоти томонидан текширув буюртмачиси фаолияти билан танишиши, буюртмачига аудиторлик фаолиятини ўтказиш ҳуқуқини

берувчи тегишли лицензияни ва аудитор (аудиторлар)нинг малака сертификатини тақдим этиши, корхонанинг ички ва ташқи фаолият хусусиятлари тўғрисида маълумот тўплаш ва текширув буюртмачисини аудиторлик текширувдан ўткази олиши салоҳиятини баҳолаш, аудиторлик шартномаси шартларини корхона раҳбарияти билан келишиб олиши ва корхонани текшириш учун аудиторлик ишчи гуруҳини шакллантириш ҳамда якунда аудиторлик шартномасини расмийлаштириш жараёнидир”. Стандартга юқоридаги таърифнинг киритилиши аудитор ёки аудиторлик ташкилоти учун дастлабки режалаштириш босқичининг моҳияти ва унинг фарқли хусусиятларини тўлиқ англаш ҳамда унда бажариладиган вазифалар хусусида аниқ маълумот олиш имконини беради. Шунингдек, стандартга аудитни режалаштиришнинг иккинчи босқичи - умумий режалаштириш жараёни мазмунини ифодаловчи қўшимча банд киритиш орқали бу босқичнинг моҳиятини очиб бериш ва бу босқичнинг бошқа режалаштириш босқичларидан фарқли жиҳатлари ҳақида маълумот бериш имконияти яратилади деб ўйлаймиз. Шу мақсадда, стандартга аудитнинг умумий режаси тушунчасини қуйидаги мазмунда таърифлашни тавсия этамиз:

“Аудитнинг умумий режаси – аудиторлик текшируви жараёнида бажариладиган умумий вазифаларни амалга ошириш даври (жами кунлар ва соатлар) ва вақти (давр оралиги) текширувда қўлланиладиган аудиторлик усуллариининг белгиланиши, шунингдек, текширув вазифаларини бажарувчилар рўйхати акс эттирилган аудиторлик иш ҳужжати-дир”.

Тузилган умумий режа аудит дастурини амалга оширишнинг асосий манбаси ёки дастурнинг услубий ҳамда меъёрий асоси бўлиб хизмат қилиши керак. Аудиторлик текширувини ўтказиш жараёнида умумий режанинг айрим қоидаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурияти пайдо бўлиши мумкин, бундай вақтда киритиладиган ўзгартиришлар мазмуни ва сабаблари режада батафсил баён этилиши керак.

Шунингдек, амалдаги 3-сон АФМСнинг 27-бандида “умумий режада аудиторлик ташкилоти дастлабки таҳлил натижалари асосида аудитни ўтказиш усулини белгилайди...”² дейилган бўлсада, мазкур стандартда келтирилган умумий режанинг намунавий шаклида эса текшириш босқичлари давомида қўлланиладиган аудиторлик усуллари аниқ кўрса-

Аудитнинг намунавий умумий режаси³

Текшириладиган корхона – “NEW BUSINESS” АЖ
Аудит даври киши-соатлар – **2017 йил 14-20 март кунлари (5 кун)**
Аудиторлик гуруҳининг раҳбари – **Алимов М.**
Аудиторлик гуруҳининг таркиби – **7 киши**
Режалаштирилаётган муҳимлилик даражаси – **5%**

№	Бажарилиши режалаштирилган ишлар	Ўтказиш муддати ва вақти	Бажарувчилар	Қўлланиладиган аудиторлик усуллари	Қўшимча ва изоҳлар
1	Аудитнинг ҳар бир объекти (бўлими) бўйича иш дастурини тайёрлаш;	14.03.2017	Алимов М.	Кузатиш, ҳужжатлаштириш	Аудиторлик risksи ва муҳимлик даражасини аниқ белгилаш зарур
2	Корхона ички назорат тизими ва бухгалтерия маълумотларининг ишончилигини баҳолаш ва унга асосан аудиторлик танлаш ҳажмини белгилаш	14.03.2017	Алимов М.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, таҳлил ва саволнома ёки тестлашдан ўтказиш	Корхона масъул (моддий-жавобгар) шахслари қатнашишлари шарт
3	Корхона мулки (асосий восита, номоддий актив, ТМЗ ва молиявий қўйилмалар) ва маблағлар (Пул маблағлар) ининг мавжудлиги ва сақлаш ҳолатини ўрганиш	15.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б, Ахмедов К, Бердиев В, Исмоилов М.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, инвентаризация, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш	Инвентаризация да барча аудиторлар қатнашишлари шарт
4	Корхона мулки (асосий восита, номоддий актив, ТМЗ ва молиявий қўйилмалар) ва маблағлари ҳаракати бўйича амалга оширилган муомалаларнинг қонунийлигини ёки давлат томонидан ишлаб чиқилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига мослигини текшириш	16.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, кузатиш, таҳлил, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш	Корхона масъул (моддий-жавобгар) шахслари қатнашишлари шарт
5	Корхона асосий восита ва номоддий активларига амортизация ҳисоблаш жараёнининг қонунийлиги ва тўғри ҳисобланганлигини текшириш	17.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б, Ахмедов К.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, таҳлил, баҳолаш, калькуляция	Корхона масъул (моддий-жавобгар) шахслари қатнашишлари шарт
6	Корхона мулк (асосий восита, номоддий актив, ТМЗ ва молиявий қўйилмалар) ини баҳоланиши ва асосий воситаларини таъмирлаш жараёнининг тўғрилиги ва қонунийлигини текшириш	18.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б, Ахмедов К.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, таҳлил, баҳолаш, калькуляция	Корхона масъул (моддий-жавобгар) шахслари қатнашишлари шарт
7	Корхона мулки (асосий восита, номоддий актив, ТМЗ ва молиявий қўйилмалар) ва маблағлари ҳаракати бўйича амалга оширилган хўжалик муомалаларини бухгалтерия ҳужжатлари ва счётларида тўғри, тўлиқ ва ўз муддатида акс эттирилганлигини текшириш	19.03.2017	Ашуров А, Васиев А.	Ҳужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, инвентаризация, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш, сканерлаш	Корхона масъул (моддий-жавобгар) шахслари қатнашишлари шарт

8	Корхона хусусий капиталини шаклланиши, фойдаланилиши ва тақсимланиши жараёнини тўғрилиги ва қонунийлигини текшириш	20.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б, Ахмедов К.	Хужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, инвентаризация, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш, сканерлаш	
9	Корхона мажбуриятларини шаклланиши, баҳолалиши ва ҳисобга олинлиши жараёнининг тўғрилиги ва қонунийлигини текшириш	21.03.2017	Ашуров А, Васиев А.	Хужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, инвентаризация, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш, сканерлаш	
10	Корхона молиявий натижаларини шаклланиши, уларни тақсимланиши ва баҳолаш жараёнининг тўғрилиги ва қонунийлигини таъминлаш	22.03.2017	Бердиев В, Исмоилов М.	Сканерлаш, хужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, баҳолаш, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш	Корхона бош ҳисобчиси қатнашиши шарт
11	Корхона мулки (асосий восита, номоддий актив, ТМЗ ва молиявий қўйилмалар) ва маблағлари бўйича молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг ишончлилигини ёки ҳақиқатга мослигини ўрганиш ва баҳолаш	22.03.2017	Алимов М., Бердиев В.	Сканерлаш, хужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, баҳолаш, саволнома ёки тестлашдан ўтказиш	Корхона бош ҳисобчиси қатнашиши шарт
12	Аудит натижасида аниқланган хато ёки қоидабузарликларни пайдо бўлиш сабабларини таҳлил қилиш ва уларни келгусида такрорланмаслиги юзасидан амалий тавсиялар ишлаб чиқиш	23.03.2017	Алимов М., Ашуров А, Васиев А, Ахмедов К, Бердиев В, Исмоилов М.	Баҳолаш, таҳлил, прогнозлаштириш ва гипотеза, хужжатлаштириш	Барча аудиторлар қатнашишлари шарт
13	Аудит натижаларини оралиқ ва умумий аудиторлик иш хужжатларида акс эттириш	23.03.2017	Алимов М., Алиев С, Маъмуров Б, Ахмедов К, Бердиев В.	Хужжатлаштириш, солиштириш-таққослаш, баҳолаш, таҳлил	Барча аудиторлар қатнашишлари шарт
14	Аудит натижаларини мижоз-корхона раҳбариятига тақдим этиш ва ҳ.к.	24.03.2017	Исмоилов М., Алимов М.	Таҳлил ва синтез, баҳолаш, хужжатлаштириш	Аудиторлик ташкилоти раҳбари қатнашиши шарт

Аудиторлик гуруҳининг раҳбари

Алимов М.

тилмаган. Бу эса, малакали аудиторлик ташкилоти(гуруҳи) раҳбари томонидан текширувда қандай усуллар қўллаш самарали эканлиги асослаб берилмаганлиги сабабли, текширувни ўтказиётган аудитор ва унинг ёрдамчилари ўзларининг билими, малакаси ва кўникмаларига таянган ҳолда (аудиторлик усулини қўллаш) текширишга мажбур бўлишади. Биз юқоридаги мунозарали масалаларга аниқлик киритиш мақсадида, аудитнинг намунавий умумий режасига “қўлланиладиган аудиторлик усуллари” номи қўшимча устун киритишни таклиф этамиз. Биз таклиф этмоқчи бўлган шакл ва мазмундаги умумий режа қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Стандартга асосан, аудит умумий режаси тuzилгандан сўнг, унда келтирилган қоидаларга му-

вофиқ аудиторлик гуруҳи (ташкилоти) раҳбари томонидан унинг иш дастури тайёрланиши лозим. Фикримизча, юқорида таъкидланганидек, 3-сонли АФМСда умумий режа сингари аудиторлик иш дастурининг ҳам мазмуни, аҳамияти, унга нисбатан илгари суриладиган асосий талаблар моҳияти амалий жиҳатдан аниқ очиб берилмаганлиги сабабли, унинг намунавий шаклини амалиётда қўллаш етарли самара бермайди. Фикримизча, бугунги кунда аудиторлик иш дастурини тайёрлаш ва ундан фойдаланиш бўйича амалиётдаги услубий муаммолардан бири шундаки, 3-сон АФМСда келтирилган дастурнинг намунавий шаклида текширувда қўлланиладиган аудиторлик амаллари рўйхати аниқ кўрсатилмаган, бу эса, текширувни ўтказиш босқичларида аудитор-

дан корхонанинг айнан қайси объектида қандай аудиторлик амал(усул)ларини қўллашни белгилашда турлича ёндашув ва “иккиланиш”ларни вужудга келтирмоқда.

Бизнингча, аудитни режалаштириш жараёнини

юқорида тавсия этилган тартиб-қоидалар асосида амалга оширилиши аудиторлик ташкилотлари томонидан текширувларни олдиндан пухта ва аниқ белгиланган кетма-кетлик асосида ўз муддатида ва сифатли тарзда ўтказиш имкониятини яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 26 май. www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. www.lex.uz
3. Ўзбекистон Республикасининг “Аудитни режалаштириш” номли 3-сон АФМС. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги 14.07.1999 й. www.lex.uz
4. Международные стандарты аудита. Проект по развитию предпринимательства. – Т.: USAID. 2004. – 192 с.
5. Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. Аудит. Пер. с англ. под. ред. проф. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 560 с.
6. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: Учебник. М.: ИНФРА-М., 2005. – 448 с.; Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2003. – 612 б.
7. Каримов А.А. “Корпоратив бошқарув тизимида бухгалтерия ҳисоби ва аудит”. Монография. - Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2008. – 152-б.
8. Ҳамдамов Б.К. “Аудит иқтисоди”. Илмий монография. - Тошкент: 2005. – 251-б.
9. Tulaxodjaeva M.M., Ilhomov SH.I. Audit. O'quv qo'llamna. - T.: Иқтисодиёт. 2012. – 184-б.
10. Файзиев Ш., Каримов А. Аудит. Учебное пособие. - Т.: “IQTISOD-MOLIYA” 2013. – 328 с.

¹ Ш.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоида-си бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

² Ўзбекистон Республикасининг “Аудитни режалаштириш” номли 3-АФМСнинг 27-банди. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги 14.07.1999 й. www.lex.uz

³ Жадвал муаллиф томонидан тузилди

Ҳудудлар доирасида фермер хўжаликларида қўшимча тармоқни ташкил этиш

Халықназар ҚАЛИМБЕТОВ,
Қорақалпоқ давлат университетининг
катта илмий ходим-изланувчиси.

Фермер хўжаликларининг асосий фаолият йўналиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлганлиги боисдан ишлаб чиқариш натижаларига ҳудудий табиий-иқлим, агротехнологик, иқтисодий, ташкилий ва ижтимоий хусусиятлар кучли таъсир кўрсатади. Шунингдек фермер хўжаликлари томонидан ташкил қилинган қўшимча тармоқлар фаолияти ҳам ҳудудий хусусиятлари билан ажралиб туради. Шундан келиб чиққан ҳолда республикамиз шароитида барча ҳудудларнинг географик жойлашуви, иқтисодий ривожланиш даражаси, демографик ҳолати, ресурслар (табиий, меҳнат)нинг тақсимланиши ҳамда ихтисослашуви йўналишига кўра турличалиги фермер хўжаликларида қўшимча тармоқни ташкил этиш имкониятларини баҳолашда ҳудудларнинг хусусиятларини инобатга олиш талаб этилади.

Аннотация

Ушбу мақолада фермер хўжаликлари томонидан ташкил қилинган қўшимча тармоқлар фаолияти ва республикамиз шароитида барча ҳудудларнинг географик жойлашуви, иқтисодий ривожланиш даражаси, демографик ҳолати, ресурслар (табиий, меҳнат)нинг тақсимланиши ҳамда ихтисослашуви йўналишига кўра турличалиги, фермер хўжаликларида қўшимча тармоқни ташкил этиш имкониятларини баҳолашда ҳудудларнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

В этой статье, обсуждается деятельность дополнительных отраслей, организованных фермерскими хозяйствами, то, что разнообразие географического расположения всех регионов, уровня экономического развития, демографического состояния, распределения ресурсов (природных, трудовых) в условиях нашей республики и направлений специализации требуют рассмотрения особенностей регионов при оценке возможностей организации дополнительных отраслей в фермерских хозяйствах.

This article discusses the activity of additional branches established by farming enterprises and the requirement to consider the regional features, when evaluating the opportunity to establish additional branches at farming enterprises, due to the variety of geographic locations of all regions, economic development levels, distribution of resources (natural, human) in the conditions of our republic and directions of specializations.

Калит сўзлар: қўшимча тармоқлар, асосий тармоқ, инфратузилма объектлари, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, бозор инфратузилмаси, ижтимоий инфратузилма.

Худуд тушунчаси моҳияти жиҳатидан қишлоқ хўжалиги иқтисодийёти билан боғлиқ ҳолда – бу географик маконнинг табиий-иқлими, рельефи, иқтисодий ривожланиши, йирик сув манбалари билан боғлиқлиги, ижтимоий яхлитлик каби кўрсаткичлари бўйича чегараси тушунилади. Масалан, Фарғона водийси (Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятлари худуди) ёки Зарафшон водийси (Самарқанд, Бухоро, Навоий вилоятлари худуди) табиий, иқтисодий макон доирасидаги ижтимоий-иқтисодий худудлар сифатида тушунилади. Шунингдек, республикаимиз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ худудлар тўғрисида гап кетганда кўп ҳолларда маъмурий худудлар (Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар) ҳам назарда тутилади.

Хусусият – қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ёки фермер хўжаликлари фаолияти нуқтаи назардан ишлаб чиқариш жараёни ёки хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ўзига хос, бошқалардан ажралиб турадиган жиҳатлари, ўзига хос белгиларини ифодаловчи тушунча ҳисобланади¹.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда фермер хўжаликларида қўшимча тармоқларни ташкил этишнинг ҳудудий хусусиятига таъриф бериладиган бўлса – бу фермер хўжалиги жойлашган географик худуднинг табиий-иқлим, иқтисодий ривожланиш, ижтимоий-демографик жиҳатдан ўзига хос, бошқалардан ажралиб турадиган томонларига мос равишда ишлаб чиқариш жараёни пировард натижаларининг миқдор ва сифати бўйича ўзгариб боришига олиб келувчи жиҳатлари, белгилари ҳисобланади.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини ташкил этишнинг ҳудудий хусусиятларини тадқиқ қилиш, фермер хўжаликларида қўшимча тармоқларни ривожлантириш билан боғлиқ ташкилий-иқтисодий, ҳуқуқий асосларни яратиш, мустаҳкамлаш, такомиллаштириб бориш, қўшимча тармоқларни ташкил қилишдаги иқтисодий-мольвий рискларни аниқлаш, қўшимча тармоқлар ҳисобига фермер хўжаликларида пайдо бўладиган қўшимча имкониятларни баҳолаган ҳолда иқтисодий мақбул йўналишларни белгилаш учун объектив зарурат ҳисобланади.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар-

ни ташкил қилишнинг ҳудудий хусусиятларини аниқлаш – юқори самарадорликка эга бўлган қўшимча тармоқларни ташкил этиш имкониятларни асослашга ҳамда давлат томонидан белгиланадиган қўллаб-қувватлаш механизмларини жорий этишда алоҳида худудлар доирасида амалга ошириладиган тадбирларни аниқлаб олиш имконини беради.

Хўжалик раҳбари қўшимча тармоқларни ташкил этиш масаласида хўжалик жойлашган худуднинг табиий-иқлим шароитлари, сув таъминоти, электр энергияси ва табиий газ таъминоти ҳолати, транспорт коммуникацияси тизими, йўллар ҳолати, аграр тармоқ таркибига кирувчи сервис корхоналарининг ривожланиш даражаси каби иқтисодий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда ёндашиши талаб этилади.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқларни ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда намоён бўлувчи ҳудудий хусусиятлар бизнингча қуйидагича изоҳланиши мумкин:

Хўжалик худудининг қўшимча тармоқларни ривожлантириш билан боғлиқ хусусиятларини билган ҳолда уларни қўшимча тармоқларни ривожлантиришга имкон берувчи ва қўшимча тармоқларнинг самарали фаолиятига тўсиқ бўлувчи хусусиятлар сифатида ажратган ҳолда, имкониятлардан самарали фойдаланиш, тўсиқ бўлувчи вазиятларни бартараф қилиш йўналишида ишни ташкил қилиши мумкин бўлади. Демак, бу борада қуйидаги хусусиятларни ажратиш олиш тавсия этилади.

Худудларнинг табиий-иқлим хусусияти. Республикаимизнинг ҳар бир худудининг йиллик вегетация даври давомийлиги бўйича, йил давомидаги кўёшли кунлар сони (йиллик самарали ҳарорат миқдори), йиллик ёғингарчилик миқдори, экин майдонлари тупроқ унумдорлиги, мелиоратив ҳолати, тупроқ шўрланиши ва сув таъминоти даражаси, эрта баҳордаги ҳарорат кескин ўзгариши ҳолати (кўп йиллик ўртача кўрсаткичлар асосида) каби кўрсаткичлар бўйича бир-биридан фарқ қилиши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ қўшимча тармоқлар фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳудудий ихтисослашув йўналиши. Республикаимиз худудларининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши йўна-

¹ Маъруфов З.М. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” – М.: -1981 й.

лишлари бўйича асосий ихтисослашуви (сабзавотчилик, боғдорчилик, пахта-ғаллачилик, узумчилик, чорвачилик) фермер хўжаликларида қўшимча тармоқларни хом ашё билан таъминлаш ва етиштирилган маҳсулотларни самарали сотиш учун кенг имкониятлар яратиб беради. Чунки узоқ йиллик ихтисослашув натижасида хўжаликларда, ҳудуд аҳолисида маҳсулот етиштириш борасидаги билимлар, кўникмалар шаклланиши билан биргаликда, маҳаллий бозорларда маҳсулотларнинг алоҳида турларига талаб ҳам шаклланади. Ва аксинча бозорлардан талабнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали бозорлардаги таклиф ҳажми ортиб боришига олиб келади. Масалан, бугунги кунда республикамизнинг 30 та тумани мева-сабзавотчилик йўналишидаги ихтисослашувга эга бўлиб, республикамизда кейинги йилларда интенсив боғларни яратишда асосан тоғ ва тоғолди ҳудудларида ҳамда сув билан яхши таъминланмаган ерларда кучли пайвандтагларга пакана иддиз бўғиз қўйиш йўли билан кўчатлар етиштириб, интенсив боғ яратиш технологияси кенг жорий этилмоқда. Бу боғлар асосан иккинчи йилдан ҳосилга кириши ва 4-5 йил ичида ҳар гектардан 50-60 тоннагача ҳосил бериш даврига ўтиши ва сифатли ҳосил етиштирилиши билан ажралиб туради.

Ушбу туманларда фаолият кўрсатадиган фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар сифатида мева-сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш, айниқса сақлаш омборхоналарини ташкил қилиш бўйича ташкил қилинган қўшимча тармоқлар нафақат фермер хўжаликларида қўшимча даромад келтиради, балки асосий тармоқда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришнинг иқтисодий барқарор ўсишига ижобий таъсир кўрсатибгина қолмай, балки қўшимча иш ўринлари, бозорларнинг тўйиниши ҳисобига ҳудуд аҳолисининг турмуш фаровонлиги янада ошишига хизмат қилади.

Бундай ҳудудларда сабзавотчилик, мева ва узумчилик соҳалари самарадорлигини оширишда ҳудуднинг тупроқ-иқлим шароитлари, сабзавотлар, мевалар турлари ва навларининг биологик хусусиятларини маҳаллий тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олиб ихтисослаштириш орқали тармоқ самарадорлигини ошириш яқин ва узоқ келажакдаги муҳим вазифалар ҳисобланди.

Инфратузилма объеклари ривожланиш даражаси. Ҳудудлар доирасида инфратузилма объек-

тларининг сони, уларнинг ривожланиш даражаси, кўрсатилаётган хизматларнинг сифати фермер хўжаликлари томонидан ташкил этилаётган қўшимча тармоқлар фаолиятининг самарадорлигини таъминлаб беради. Масалан, асосий тармоқ мева-сабзавотчилик ҳисобланадиган фермер хўжаликлари томонидан сут йўналишидаги чорвачилик фермаси ташкил қилинган ва сутни қайта ишлаш цехи ишга туширилган ёки мевани қайта ишлаш йўлга қўйилган бўлса, фермер хўжалиги жойлашган ҳудудда электр энергияси таъминотидаги узилишлар мавжудлиги, нафақат қайта ишланган маҳсулотлар сифати пасайишига олиб келади, балки умуман қайта ишлаш тизимининг самарадорлигини кескин пасайтириши ҳам мумкин. Бу ҳолатда фермер хўжаликлари қўшимча тармоқ сифатида бошқа йўналишларни танаши ёки муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш учун шарт-шароитларни яратиб олишлари лозим бўлади.

Шунинг учун ҳам қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишда ҳудудларнинг ишлаб чиқариш инфратузилмаси (МПТ, СИУ, нефть маҳсулотлари ва минерал ўғит сотиш шохобчалари, технологик воситалар сотиш марказлари, сервис корхоналари, хусусий тармоққа транспорт хизмати кўрсатиш ҳолати кабилар); бозор инфратузилмаси (тижорат банклари, меҳнат биржалари, суғурта тизимининг тадбиркорлар учун қулайлиги даражаси, бошқа кредит муассасалари, ломбардлар кабилар); ижтимоий инфратузилма (савдо тизими, маҳаллий бозорлар ҳолати, электр энергияси, табиий газ таъминоти даражаси, коммунал таъминот даражаси, йўлларнинг ҳолати) объектларининг ривожланиш даражасини албатта аниқ ҳисобга олиниши талаб этилади.

Қайта ишлаш саноатининг ва омборхона тизимининг ривожланиш даражаси. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш йўналишида қўшимча тармоқлар ташкил қилинганда (масалан, пахта-ғаллачилик асосий тармоқ бўлган фермер хўжаликлари узумчилик, сабзавотчилик ёки боғдорчилик соҳасида қўшимча ишлаб чиқариш ташкил қилган ҳолда) ҳудуддаги қайта ишлаш корхоналарининг ривожланиш ҳолати, қайта ишлаш субъектлари сони, қуввати, уларнинг технологик жиҳозланиши катта аҳамият касб қилади.

Ҳудудларнинг ижтимоий-демографик хусусияти. Ҳудудлар доирасида шаклланган ижтимо-

ий-демографик хусусиятлар яъни, ҳудудлардаги аҳоли сони, уларнинг мавсумий миграцияси фаоллиги, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳаларининг иш кучи билан таъминланиш даражаси, мавсумий ишларга қўшимча иш кучини жалб қилиш имкониятлари, маҳаллий аҳолининг миллий ва бошқа диний этиқоди жиҳатидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари истеъмолидаги фарқлар қўшимча тармоқларда ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Чунки, бозорлар асосан алоҳида шахслардан иборат бўлиб, уларнинг одатлари, дидлари, анъаналари озиқ-овқат маҳсулотлари ёки хизматларга бўлган бозордаги талабларни

шакллантиради, унинг ҳажми ва ўзгариш йўналишларини белгилаб беради.

Юқорида танлаб олинган фермер хўжаликларида қўшимча тармоқни ташкил этишда таъсир кўрсатувчи ҳудудий хусусиятларнинг ташкил этилган қўшимча тармоқ фаолиятига таъсир даражасини аниқлаш бир томондан фермер хўжаликларида қўшимча тармоқни ташкил этишни ташкилий қўлаб-қувватлаш йўналишларини белгилаб олишга имкон яратса, бошқа томондан таъсир кўрсатувчи омилларни фермер хўжаликлари доирасида самарали бошқариш (уларга мослашиш йўналишида) имкони пайдо бўлади.

Фойдаланилган адабиёт:

1. З.М. Маъруфов. “Ўзбек тилининг луғати”. М.: – 1980 й.

Хуфиёна ИҚТИСОДИЁТНИНГ

ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ

Ойбек ХУСАИНОВ,
ҚарМИИ, Иқтисодиёт кафедраси катта
ўқитувчиси.
Нигора ҲИДОЯТОВА,
Қарши банк коллежи ўқитувчиси.

Мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёти асосида турли тармоқ ва соҳаларнинг ривожланиши ётади. Тараққиёт давомида ҳам бир қанча муаммолар ўзининг салбий хусусиятлари билан ҳам давлат фаолиятига, ҳам жамият ҳаётига таъсир кўрсатади. Бундай муаммолардан бири, бу хуфиёна иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши ҳисобланади. Хуфиёна иқтисодий фаолият иқтисодиётнинг барча тармоқларида ривожланиш хусусиятига эга бўлиб, у иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига депрессив таъсир кўрсатади.

Аннотация

Мамлакат иқтисодиёти, тармоқ ва соҳаларида хуфиёна иқтисодиётнинг пайдо бўлиб, ривожланиши оқибатида чуқур таркибий ўзгаришлар юзага чиқади. Хуфиёна иқтисодий фаолият ўзининг салбий хусусиятлари билан ҳам давлат фаолиятига, ҳам жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатади. Норасмий иқтисодий фаолият давлатнинг самарали иқтисодий сиёсати ва бу сиёсатдан жамият кўрадиган манфаатларни камайтиради, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради, давлат бюджетига ва иқтисодий барқарорликка зарар келтириб, жамият аъзоларининг тадбиркорлик тушунчасини нотўғри тушунишларига сабаб бўлади.

Теневая экономика, существующая во сферах экономики, несет в себе огромный деструктивный потенциал, который распространяется далеко за рамки одной лишь хозяйственной деятельности. Неформальный бизнес смещает в негативную сторону этические ценности людей, снижает культуру предпринимательства, обостряет социальные проблемы, подрывает авторитет и финансовую базу государственной власти.

The annotation shadow economy carried out in the spheres of the economy carries a huge destructive potential that extends far beyond economic activity alone. Informal business shifts the ethical values of people in a negative way, reduces the culture of entrepreneurship, exacerbates both the social problems, undermines the authority and financial base of state power.

Мамлакатимизда ўрта ва кичик бизнесга, хусусий тадбиркорликка кенг имкониятлар ярати-

лаётган ҳозирги даврда, турли тармоқ ва соҳаларда тадбиркорлик ниқоби остида тегишли давлат

Калит сўзлар: ўрта ва кичик бизнес, норасмий иқтисодий фаолият, макроиқтисодий сиёсат, даромад.

ташкilotларида рўйхатдан ўтмай фаолият юритаётган “тадбиркорлик” субъектларининг ҳам ривожланаётганлиги аён бўлмоқда. Норасмий иқтисодий фаолият тадбиркорлик маданиятига ёт бўлган хусусиятларни, жумладан мамлакатга ижтимоий-иқтисодий-молиявий жиҳатдан зарар келтириб, жамият аъзоларининг тадбиркорлик тушунчасини нотўғри тушунишларига, ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Норасмий иқтисодий фаолиятнинг авж олиши натижасида давлатнинг самарали иқтисодий сиёсати ва бу сиёсатдан жамият кўрадиган манфаатлар камайиб борар экан, хуфиёна иқтисодиётнинг ҳатто кичик даражада мавжуд бўлиши ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий муаммоларнинг турли кўринишларини келтириб чиқаради.

Макроиқтисодий сиёсат ва статистик таҳлил нуқтаи назаридан қараганда, яширин иқтисодий фаолият ўзининг назоратсизлиги ва нобарқарорлиги сабабли асосий иқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланган ялпи ички маҳсулот, даромадлар даражаси, аҳолининг яшаш сифати, ишсизликнинг ҳақиқий ҳажми ва ижтимоий ҳимояга муҳтож кишилар сонини аниқлаш ҳамда баҳолашни қийинлаштиради.

Масалан, хуфиёна иқтисодий фаолият соҳасида жалб этилган ёлланма ишчи-ходимлар ҳам бу тизимнинг бир қисми ҳисобланиб, улар олаётган даромади ҳисобидан ҳеч қандай ижтимоий фондларга тўловлар амалга оширилмайдди. Бундан ташқари, уларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, иш вақти, меҳнат шароитлари ва зарарли ҳолатлар ҳимояси, тўловлари, соғлиқни тиклаш харажатлари, меҳнат таътили учун тўловлар амалга оширилмайдди. Хуфиёна фаолиятда банд бўлган давр меҳнат фаолияти даврига киритилмайдди, қарилик нафақаси учун замин яратилмайдди.

Албатта, маълум бир давр мобайнидаги “иқтисод” қилинган тўловлар келажакда ўз мевасини беради. Иш фаолиятини йўқотиб, қарилик даври етиб келганда етарли даромадга эга бўлмаслик оқибатларини яхши деб бўлмайди. Жамиятда бу каби ҳолатлар қашшоқликка, жиноятчиликнинг ривожланишига ва турли оғир касалликлар билан касалланишга олиб келади. Мамлакатда ижтимоий муҳитнинг ёмонлашмаслиги учун давлат қўшимча харажатлар эвазига ижтимоий ҳимоя воситалари орқали аҳолининг ушбу тоифаларини ўз ҳимоясига олиб, минимал ҳаётий зарур воситалар билан таъминлайди. Жорий даврда бу харажатлар бюджет

харажатларини ошириб юборади.

Бундан ташқари, яширин фаолият асосидаги ишлаб чиқариш сифатсиз маҳсулотларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Лозим бўлган стандартларга риоя этилмасдан, зарур қимматбаҳо ва ноёб ресурслар ўрнига арзон ресурслардан фойдаланиб, истеъмолчилар ҳаётига, соғлиғига қолаверса ҳамёнига зарар етказилади.

Давлат ва жамият аъзолари ўртасидаги иқтисодий муаммолардан яна бири – бу солиқ ва шунга ўхшаш бошқа тўловларни тўламаслик ёки тўловларни атайлаб кечиктириш ҳолати ҳисобланади. Иқтисодий субъектлар ўзларининг хуфиёна фаолиятлари натижасида олган даромадларини давлатнинг тегишли органларидан яшириши, солиқ ва бошқа тўловларни тўламаслиги оқибатида давлат бюджетига тушиши лозим бўлган маблағлар тушмайди. Бундан ташқари, жамият аъзоларининг ихтиёридаги даромадларини тўлиқ ҳисобга олиш имкони бўлмайди. Бу эса давлатнинг келажакда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга йўналтирилган иқтисодий сиёсатини чалғитувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Агарда жамият аъзолари ўз иқтисодий фаолиятларини тегишли тарзда расмийлаштириб, олган даромадлари асосида белгиланган солиқ ва бошқа тўловларни ўз вақтида амалга оширсалар, давлат жамиятда мавжуд муаммоларни тез ва самарали ҳал этиш имкониятига эга бўлади. Ушбу муаммолар жумласига, иш ҳақи ва нафақалар ҳамда бошқа трансферт тўловларини ўз вақтида бериб, уларнинг миқдорларини мунтазам кўпайтириб бориш, тинчлик ва осойишталикка хизмат қилувчи миллий муҳофаа хизматини, шунингдек ҳуқуқ-тартиботни таъминловчи органларни молиялаштириш, жамиятнинг ижтимоий ҳимоя тизимини мукамаллаштириш ва мустаҳкамлаш, таълим, соғлиқни сақлаш, илмий тадқиқотлар ва бошқа зарур соҳаларни етарли даражада молиялаштириш кабиларни киритиш мумкин.

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида давлатнинг юқорида келтирилган муаммоларни ҳал этиши юзасидан юритадиган иқтисодий сиёсати, ишлаб чиқилган турли ижтимоий дастурлар мамлакат аҳолиси фаровонлигини оширишга қаратилади. Ушбу мақсадларда режалаштириладиган харажатлар давлат бюджети ҳисобидан ажратилар экан, асосий юк ҳалол йўл билан расмий фаолият юритаётган иқтисодий субъектлар ва жамият аъ-

золари зиммасига тушади. Чунки, расмий фаолият кўрсатувчи иқтисодий субъектлар солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни амалга ошириши ҳисобига норасмий фаолият турларига қараганда кўпроқ харажатларга йўл қўйишади. Бу эса расмий фаолият юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигига салбий таъсир кўрсатади. Норасмий фаолият юритувчи иқтисодий субъектларнинг ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш харажатларининг нисбатан камлиги, яъни маҳсулотлари ва хизматлари таннарининг пастлиги ҳисобига бозорларда устунликка эга бўлиб, мўлжалланган фойдани оладилар. Аксинча, қонуний фаолият эгалари рақобатда юзага келган “тенгсизлик” оқибатида етарли фойда олмайдилар. Натижада расмий фаолият эгалари ўз фаолиятлари йўналишларини ўзгартириши ёки ҳеч бўлмаганда қисман норасмий қоидалар асосида яшаб қолиш имкониятини танлаши лозим бўлади.

Хуфиёна иқтисодиётнинг юқори суръатларда ривожланиши ва кўламининг кенгайиши билан давлат иқтисодий сиёсатида самара йўқотилади. Норасмий иқтисодий фаолият мамлакатда амалда

бўлган қонун-қоидаларни “айланиб ўтиш” ҳисобига ривожланар экан, ўз домига ҳалол фаолият кўрсатаётган иқтисодий субъектларни ҳам тортиб бошлайди. Зеро, расмий фаолият ҳисобига олинган манфаатдан норасмий фаолият ҳисобига ёки олинаётган даромадларни яшириш ҳисобига шаклланаётган манфаатнинг юқорилиги иқтисодий фаолият юритаётган субъектларни, аниқроғи тадбиркорларни қизиқтиради. Натижада норасмий иқтисодий фаолият кенгайиб, жамият ва давлат томонидан қабул қилинган қонун-қоидаларга зид келувчи, хуфиёна тартиб-қоидалар келиб чиқа бошлайди. Хуфиёна иқтисодий фаолият аъзоларининг хуфиёна ички тартиб-қоидалари ҳисобига тўпланган маблағлари ортиб бориши билан, жамият ҳаёти ва давлат фаолиятини ўз манфаатлари домига тортишга қаратилган ҳаракатлар ҳам кучайиб боради. Маълум муддатда, айрим жамият ва давлат фаолиятига алоқадор корхона ва ташкилотларда ҳам манфааткор кишилар, “ҳамфикр”ларнинг пайдо бўлиши, тегишли бошқарув ташкилотлари фаолиятини норасмий манфаатлардан келиб чиқиб ўзгар-

тиришга ёки бошқаришга қилинадиган ҳаракатлар жамият тараққиётига таҳдид ҳисобланади.

Катта миқдордаги молиявий ресурсларнинг хуфиёна иқтисодий фаолият эгалари қўлида тўпланиши оқибатида, давлат ва жамият бошқарув органлари фаолиятига таъсир ўтказишдан кўзланадиган мақсадлар турлича бўлиши мумкин:

- биринчидан, норасмий бизнес эгалари турли йўللار билан жамият олдида ўзларининг нуфузини оширишга ҳаракат қиладилар;

- иккинчидан, давлат ва жамият бошқаруви соҳасида хизмат қилаётган нуфузли кишилар билан яқин алоқалар ўрнатиб, ўзларининг хавфсизлигини таъминлашга уринадилар;

- учинчидан, ўз қарашларидан, ўзларининг манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, давлат ва

жамият бошқаруви механизмига таъсир ўтказиш йўллари излайдилар;

- тўртинчидан, хуфиёна иқтисодий фаолиятлари учун зарур ва қимматли бўлган маълумотларга тезкор эга бўлиш, шу асосда ишларини ташкил этиш, фаолиятдан олаётган фойдаларини кўпайтириш ҳақида ўйлайдилар ва ҳоказо.

Хулоса қилиб айтганда, дунёнинг барча мамлакатларида, хусусан республикамизда ҳам хуфиёна иқтисодий фаолиятнинг мамлакат иқтисодиётига ва жамият ҳаётига таъсирини камайтириш ва бартараф этиш мақсадига йўналтирилган қонун-қондалар, чора-тадбирлари ишлаб чиқилган бўлиб, тегишли давлат муассасалари бу борада фаолият юритмоқдалар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Агарков Г. А. Бизнес и государство: актуальные проблемы взаимодействия // «Экономика региона». - 2010. - № 1. - С. 172-176.
2. А.Шамагдиев. “Иқтисодий хавфсизлик ва божхона сиёсати” (маърузалар матни) // ТДИУ, -2012. 133-136 бетлар.
3. Д.Ахмедов, А.Ишмухамедов, Қ.Жумаев, З.Жумаев. Макроиқтисодиёт (Дарслик) – Т.: ТДИУ, 2004, 240 бет.
4. Жукова Н. Коррупция в системе воспроизводства теневых экономических отношений // РИСК : ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. - 2010. - № 1. - С. 55-59.
5. Котов К. В. Легализация доходов как способ борьбы с теневой экономикой // «Налоговая политика и практика». - 2010. - № 6. - С. 26-33.
6. Ку克林 А. А. Актуальные проблемы противодействия теневой экономике: глобальный и региональный аспекты / Ку克林 А. А. - Екатеринбург : Институт экономики УрО РАН, 2009. - 183 с.
7. Нестерова Н. В. Влияние теневой экономики на развитие региона // «Региональная экономика: теория и практика». - 2010. - № 17. - С. 7-11.
8. Новиков Д. В. Теневая экономика особых экономических зон: особенности теневой экономики в условиях ОЭЗ // Российское предпринимательство. - 2010. - № 1. - С. 24-30.
9. Озерова Т. А. Понятие налогового процесса: современная концепция // Налоги и налогообложение. - 2010. - № 6. - С. 27-32.
10. Попов Г. Коррупция: живее всех живых // «Наша власть: дела и лица». - 2010. - № 1 / 2. - С. 20-21.
11. Румянцева Е. Е. Новая экономическая энциклопедия: энциклопедия / Е. Е. Румянцева. – 3-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 826 с.
12. Смирнов Н. Институциональная природа коррупции // «Общество и экономика». - 2010. - № 2. - С. 87-104.
13. Чурикова Г. С. Ненаблюдаемая экономика и проблемы статистического учета // «Вопросы статистики». - № 2010. - 1. - С. 37-39.

Қорақалпоғистон Республикаси: саноатни ривожлантириш истиқболлари

Адилбай ДАУЛЕТМУРАТОВ,
ҚҚДУ катта ўқитувчиси,
Бибисара ЕРЕЖЕПОВА,
Гулзира ПИРНИЯЗОВА,
ассистент ўқитувчилар.

Бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётининг жадал суръатлар ва мутаносиб равишда ривожланиши натижасида аҳоли турмуш даражаси ҳамда сифатини изчил ошириш учун мустаҳкам замин яратилмоқда. Хусусан, сўнгги етти йил мобайнида ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажми 1,6 мартага ортди. Бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, пенсия ва стипендиялар ўтган давр мобайнида 2,5 баробар, аҳоли жон бошига реал даромадлар эса 3,3 баробарга кўпайди.

Аннотация

Илмий мақола Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда келгуси беш йилда Қорақалпоғистон Республикасида саноат салоҳиятини ривожлантириш истиқболлари мавзуга оид статистик маълумотлар асосида тайёрланган.

Научная статья написана на основе принятой стратегии развития Республики Узбекистан на предстоящие пять лет. Используя статистические данные, авторы провели исследование перспектив развития отраслей промышленности Республики Каракалпакстан.

Scientific article was written on the base of the development strategy of the Republic of Uzbekistan for future five year. Authors using statistic results of researching perspectives the industry of Republic of Karakalpakstan.

Қорақалпоғистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш борасида олиб борилаётган ишларнинг давом эттирилиши самараси ўлароқ, 2017-2021 йиллар мобайнида ҳам макроиқтисодий кўрсаткичларнинг барқарор ўсиш суръатларининг давом эттирилиши кўзда тутилмоқда. Албатта, бу вазифаларнинг амалга оширилиши учун айрим соҳалардаги тугалланиши лозим бўлган ишларни якунлаш ҳамда иқтисодиёт тармоқларида белги-

ланган тадбирларни ўз вақтида бажарилишини таъминлаш лозим бўлади.

Бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикаси ялпи ҳудудий маҳсулотида саноатнинг улуши 23 фоизни ташкил этиб, тармоқда мавжуд имкониятлардан янада тўлароқ фойдаланиш талаб этилади.

Шу мақсадларда ҳудудда 2017–2021 йилларда саноат салоҳиятини ривожлантириш бўйича жами 570 та, қиймати 2,4 трн. сўм бўлган лойиҳаларни

Калит сўзлар: маҳсулот, экспорт, саноат, хомашё, лойиҳа, диверсификация, корхона, кредит, қиймат, даромад.

амалиётга татбиқ этиш белгилаб олинди (1-жадвал).

1-жадвал.

2017–2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикасининг саноат салоҳиятини ривожлантириш бўйича амалга ошириладиган лойиҳалар

Шаҳар ва туман номлари	Лойиҳалар сони	Лойиҳалар қиймати, млрд. сўм
Жами	570	2433,1
Нукус шаҳри	84	97,6
Нукус тумани	44	37,8
Амударё тумани	39	30,2
Беруний тумани	39	42,6
Қонликул тумани	31	13,6
Қораўзак тумани	37	1841,4
Кегейли тумани	23	7,6
Қўнғирот тумани	39	81,1
Мўйноқ тумани	33	5,3
Тахтақўпир тумани	20	20,0
Тўртқўл тумани	36	41,4
Хўжайли тумани	32	109,9
Чимбой тумани	16	29,6
Шуманай тумани	25	16,3
Элликқалъа тумани	72	58,6

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 2021 йилга қадар энергетика саноатида йирик лойиҳалардан бири бўлган Хўжайли туманида жойлашган “Тахиятош иссиқлик электр станцияси”да режалаштирилган жами 678,2 млн. долларлик инвестиция киришти ҳисобига, қўшимча қуввати 230-280 МВтли 2 та буг-газ қурилмаларини қуриш орқали модернизация ишлари якунланади. Бу Нукус шаҳри, Амударё, Беруний, Тўртқўл, Хўжайли ва Қўнғирот туманларидаги 100 тадан зиёд саноат корхоналарини электр энергияси билан узлуксиз таъминлаш ҳамда янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш учун имкон беради.

Хусусан, 2017–2021 йиллар давомида:

– корейнинг “Самсунг инжиниринг” компанияси билан биргаликда умумий қиймати 300,0 млн. долларни ташкил этувчи “Янги пиролиз углеводородлари заводини қурилиши (дистиллят пиролиз – “Ўз Кор Газ Кемикал” ҚК)” лойиҳаси амалга оширилиши ҳамда бунинг натижасида 200 тадан зиёд янги иш ўринлари ташкил этилиши мўлжалланмоқда;

– қиймати 232,0 млн. доллардан иборат бўлган “Сурғил конини жойлаштириш (II босқич)” ҳамда

қиймати 293,94 млн. долл. ташкил этувчи “Шарқий Бердақ ва Шимолий Бердақ конларини сиқув компрессор станцияси қуриш орқали қайта жойлаштириш” лойиҳалари амалга оширилади;

– “Ўзфармсаноат” концерни иштирокида Нукус шаҳрида “Nukus med tex” МЧЖ ва “Мустафа фарм” МЧЖда инфузион система, инсулин шприцлари, жарроҳлик латекс қўлқоплари ва бошқа маҳсулотлар тайёрлаш лойиҳалари фойдаланишга тоширилиб, 300 дан зиёд янги иш ўринлари яратилади;

– Кегейли туманида “Ўзбекизоқовқатхолдинг” компанияси иштирокида гўшти қайта ишлаш орқали дудланган гўшт ва балиқ консервалари тайёрлаш лойиҳасини амалга ошириш режалаштирилмоқда;

– “Ўзқурилишматериаллари” АЖ иштирокида Қораўзак туманида “Karakalpak Sement” МЧЖда цемент ишлаб чиқариш лойиҳалари ишга туширилиб, 200 та янги иш ўринлари ташкил этилиши режалаштирилмоқда;

– “Ўзбекенгилсаноат” АЖ иштирокида Чимбой туманида “Асака банк” АТБ имтиёзли кредитлари ҳисобига ип-калава бўяш, трикотаж мато ва тайёр тикувчилик маҳсулотлари, Беруний туманида “Жайхун дарё текстиль” МЧЖда ТИФ “Миллий банк” имтиёзли кредитлари ҳисобига ип-калава, бўялган ип-калава ва пайпоқ маҳсулотлари, Хўжайли туманидаги “Элит стар текстиль” МЧЖда “Ўзсаноатқурилишбанк” АТБ имтиёзли кредитлари ҳисобига ип-газлама маҳсулотлари, Тўртқўл туманидаги “Тўртқўл асака текстиль” МЧЖда “Асака банк” АТБ имтиёзли кредитлари ҳисобига ип-калава ва трикотаж мато каби экспортбоп текстиль маҳсулотларини тайёрлаш режалаштирилиб, бунинг ҳисобига жами 1200 тадан зиёд иш ўринлари яратилиши кўзда тутилмоқда.

Шу ўринда саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни янада чуқурлаштириш мақсадида 2017–2021 йилларда жами 38 та лойиҳа амалиётга татбиқ этилиб, 55,4 млрд. сўмлик импорт ўрнини босувчи саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Ўз навбатида юқоридаги лойиҳаларнинг бажарилиши ҳамда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасига қаратилаётган эътибор натижасида келгуси беш йилда енгил саноат соҳаси – 22,0 фоиз, озиқ-овқат саноати – 32,0 фоиз, қурилиш саноати – 12,0 фоиз, кимё ва нефть кимёси саноати – 23,0 фоиз ҳамда машинасозлик ва

метални қайта ишлаш саноати – 13,0 фоизга ўсишига замин яратилади.

Юқорида таъкидланган амалий чора-тадбирлар самарадорлигини ошириш мақсадида ҳар бир туман ва шаҳарнинг саноат соҳасидаги мавжуд захираларидан тўлақонли фойдаланиш орқали ҳудуднинг нефть-кимё, қурилиш материаллари, чорвачилик ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш каби йўналишларга алоҳида эътибор қаратилиши кўзда тутилмақда. Умуман олганда, Қорақалпоғистоннинг 2017–2021 йиллардаги саноат салоҳиятини ривожлантириш бўйича жами 880 та, қиймати 2,9 трн. сўм бўлган лойиҳаларни амалиётга татиқ этиш белгиланган бўлиб, истеъмол молларини тайёрлаш ҳажмини 2016 йилда кутилаётган 1236,5 млрд. сўмдан 2021 йилда 2058,5 млрд. сўмгача етказиш режалаштирилмақда. Бу эса ўртача аҳоли жон бошига ҳисоблаганда саноат маҳсулотлари ҳажмини 2016 йилда кутилаётган 2249,5 минг сўмдан 2021 йилда 3872 минг сўмгача ўсишини таъминлаши мўлжалланмақда.

Шу билан бирга, келгусида қуйидаги асосий вазибаларнинг ижросини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берилишини мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Биринчидан, минтақа саноатининг технологик даражасини янги босқичга кўтариш мақсадида маҳаллий хомашё ва захираларни чуқур қайта ишлаш асосида саноат ишлаб чиқаришида икки ва уч босқичли жараёнларни ривожлантириш лозим бўлади. Ҳозир минтақада мавжуд қувватлар, асосан, хомашё, ярим тайёр маҳсулотлар тайёрлашга йўналтирилган иқтисодиётнинг бирламчи ишлаб

чиқариш секторига мансуб қувватлардир. Юқори қўшимча қийматга эга, сифатли, рақобатбардош ва экспортбоп тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш улуши пастлигича қолмоқда.

Иккинчидан, ҳудуднинг инновацион-инвестиция фаоллигини янада ошириш. Бу борада Қўнғирот саноат ҳудудида маҳаллий мавжуд хомашёни чуқур қайта ишлаш бўйича янги технологик ғояларга асосланган лойиҳаларни кўпайтириш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу соҳани ривожлантириш борасидаги амалга оширилаётган ишлар, хусусан, йилига 10 та, яъни беш йил мобайнида 53 та саноат лойиҳаларини амалиётга татиқ этиш туман салоҳияти учун етарли эмаслигини таъкидлаш жоиздир. (2017 йилда 16 та, 2018 йилда 11 та, 2019 йилда 3 та, 2020 йилда 15 та ва 2021 йилда 8 та).

Углеводород хом ашёсини чуқур қайта ишлаш асосида саноат, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, транспорт ва бошқа соҳаларда юқори талабга эга қўшимча ҳамда ёрдамчи тармоқларни ривожлантириш лозим бўлади. Бу ҳудуд ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш, минтақанинг индустриал ривожлантириш имкониятини оширади.

Учинчидан, минтақанинг шимолий туманлари (Мўйноқ, Қўнғирот, Қонликўл, Шуманай, Қораўзак, Чимбой) имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ноанъанавий соҳалар, жумладан, фармацевтика ва парфюмерия саноати учун қизилмия илдизи етиштириш ва уни қайта ишлаш, планкон организм (артемия) махсус сув ҳавзаларини ташкил этиш асосида ҳудуд экспорт имкониятларини янада оширишга эътибор қаратиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Қорақалпоғистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги статистик маълумотлари.

Хоразм вилоятида хизматлар соҳасини ислоҳ қилишнинг замонавий йўналишлари

Маълумки, бугунги кунда Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизация қилишнинг асосини иқтисодий ислохотларни изчил чуқурлаштириш орқали таркибий ўзгаришларни самарали амалга ошириш ташкил қилади. Шулар қатори иқтисодиётнинг янги, замонавий ва мустақил соҳаси – хизматлар соҳаси ҳам бугунги кунда бошқа соҳалар қатори сингари тараққий қила бошлады.

Диалшод ХУДАЙБЕРГАНОВ,
УрДУ Туризм ва иқтисодиёт факультети
“Туризм” кафедраси доценти, и.ф.н.
Бехзод ҚЎЗИБОЕВ,
УрДУ “Иқтисодиёт” мутахассислиги
2-босқич магистранти.

Аннотация

Ушбу мақолада Хоразм вилоятида хизматлар соҳасини ислоҳ қилишнинг замонавий йўналишлари ва хусусиятлари очиб берилган ҳамда хизмат турлари мисолида таҳлил қилинган.

В данной статье рассматриваются современные направления и особенности реформ отрасли обслуживания и анализируются примеры типов услуг в Хорезмской области.

In the article modern ways and peculiarities of reform job's branch are shown and it's analyzed on the example of Khorezm region.

Дарҳақиқат, 2006 йил 17 апрелда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи президенти И.А.Каримов томонидан “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарор қабул қилинди [1] ҳамда ушбу қарор аҳолини иш билан таъминлаш ва уларнинг турмуш фаровонлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни янада кучайтиришни тақозо қилди ҳамда натижада хизматлар соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган муҳим чора-тадбир ишлаб чиқилди.

Хизматлар соҳаси меҳнатнинг маҳсулоти бўлиб,

хизмат (меҳнатнинг фойдали самараси) намоён бўлади [2]. Бугунги кунга келиб, хизматлар соҳасининг ривожини унинг 2015 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулоти таркибида 54,5 фоизга тенг бўлиши ва кескин ривожланиб боришида намоён бўлмоқда. Чунки, хизмат кўрсатиш соҳасининг кенг тараққий қилиши натижасида хизматлар ва уларнинг таркиби такомиллашиб боради. Бу эса соҳада соғлом рақобат муҳитининг вужудга келиши учун муҳим бўлган энг устувор вазифаларни қўймоқда. Шунинг учун ҳам, ҳозирги кунда мамлакатимизда хизматлар соҳасини ривожлантириш орқали иқтисодиёт тармоқларини янада юксалтириш ва барқарорлигини таъминлаш

Калит сўзлар: хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис, ялпи ички маҳсулот, хизмат турлари, пуллик хизмат.

кўйилган мақсадга мувофиқ бўлиб бормоқда.

Дарвоқе, кейинги 5-10 йил ичида республикада хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш бўйича изчил чоралар кўрилиб, хизматларнинг янги истиқболли турлари, жумладан, банк-молия, суғурта, ахборот-коммуникация хизматларини ривожлантириш янада такомиллашмоқда. Хизмат турларининг ривожланиши бўйича ахборотлаштириш ва алоқа хизмати кенг оммавийлашиб бормоқда, унинг фаолияти хилма-хил хизматларга ажратилган ҳолда кенг ривожланмоқда [3]. Ҳамда хонадонларни мураккаб маиший-техника, компьютерлар ва шахсий автотранспорт билан таъминлашнинг жадал равишда ошиши уларга кўрсатилаётган хизматларнинг кўпайишига қулай имконият яратди.

Аҳоли бандлигини ошириш ва даромадларини кўпайтириш учун хизмат кўрсатиш имкониятларидан кам фойдаланилмоқда. Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг улуши соҳада макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳолатининг ўзгариши билан намоён бўлди. Ҳамда хизмат кўрсатиш ҳажмининг пасайиш ҳолати кузатилди (1-жадвал).

Дарҳақиқат, Ўзбекистонда 2007–2015 йилларда асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳолати аниқланиб, ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига монанд равишда хизмат кўрсатиш ҳажмининг динамикаси ҳам ўзгаришда бўлди.

Хусусан, ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 2007 йилда 9,5 фоиздан 2015 йилда 8,0 фоизга тушди. Ҳамда хизмат кўрсатиш ҳажми 2007 йилда 20,6 фоиздан 2015 йилда 10,8 фоизга пасайганлигини кўриш мумкин. Бу эса ялпи ички маҳсулотнинг таркибига кирган маҳсулотлар, хизматлар ва унга таъсир қилувчи омилларнинг натижаси туфайли кузатилган. Шунингдек, хизматларнинг янги турларининг кўпайиб бориб, уларга бўлган талабнинг камлиги ва истеъмолчилар талабларининг янгилиги билан юқоридаги ўзгаришлар кузатилганлигини билиш мумкин. Хусусан, хизмат кўрсатиш соҳаси қишлоқ жойларда жуда суст ривожланмоқда. Аслида ушбу соҳа жуда катта маблағ талаб қилмайдиган, кичик ва хусусий тадбиркорликка мос ва жуда тез

ривожланиши мумкин бўлган соҳадир. Аммо, айрим ҳудудларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантиришга ҳам эришилмоқда.

Хусусан, республиканинг барча ҳудудлари учун хизмат кўрсатиш объектлари қурилиб, фойдаланишга топширилди. Янги шохобчалар ташкил қилиниб, хизматлар кўрсатишнинг қулай ва мос турлари ташкил қилинди ва фаолият кўрсата бошлади. Хоразм вилоятида хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш ушбу соҳадаги ислохотларни чуқурлаштириш борасидаги муаммоларини ҳал қилишга катта ёрдам беради ва хизматлар соҳасига янгича ёндашувни тақозо қилади. 2015 йилда Хоразм вилоятида аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар ҳажми 1198305 млн.сўм, унинг ҳақиқий ўсиши 2014 йилга нисбатан 111,7 фоизни ташкил қилди (2-жадвал).

Жадвалда хизматлар ҳажми алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари (мобил алоқа, Интернет тармоғига киришни таъминлаш, телевизион кабель алоқа, почта ва электр алоқа хизматлари), компьютер-дастурлаш хизматлари (ҳамда маслаҳат бериш хизматлари), молиявий хизматлар (банк, суғурта хизматлари, молиявий лизинг билан), транспорт хизматлари (логистика хизматлари билан), қурилиш хизматлари (бино, таъмирлаш ва муҳандислик жиҳозларини монтаж қилиш хизматлари билан), технологик дастгоҳларни таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш хизматлари, қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш хизматлари, туристик хизматлар (меҳмонхона хизматлари билан), савдо ва умумовқатланиш хизматлари, маиший хизматлар, таълим хизматлари, соғлиқни сақлаш хизматлари, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги хизматлар ва бошқа хизматларнинг тарққий қилиши ҳисобида таъминланмоқда.

Шу билан бирга, 2015 йилда хизмат соҳасининг ривожланиши учун уни бошқарувчи механизм яратилди ҳамда бунда хизматларнинг ҳар бир тури ихтисослашган шаклга ажратила бошлади. Хусусан, 15 та турдаги хизматлар умумий гуруҳдаги хизматларга ажратилиб, ушбу хизматлар анъанавий шаклда ривожланиб келмоқда ва аҳолининг асосий талаби-

1-жадвал.

Ўзбекистонда 2007-2015 йилларда эришилган асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳолати

Кўрсаткичлар, фоизда	Йиллар								
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ялпи ички маҳсулот ўсиши	9,5	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2	8,0	8,1	8,0
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	15,0	13,5	15,7	10,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

**2015 йилда Хоразм вилояти хизматлар соҳаси ва уларнинг турлари бўйича ривожланиши ҳақида
маълумот**

№	Кўрсаткичлар	Млн. сўмда	2014 йилга нисбатан фоиз ҳисобида	Йил якунига нисбатан фоиз ҳисобида
1.	Жами хизматлар, шу жумладан асосий турлари бўйича:	2603357,3	113,4	100,0
2.	Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари (Мобил алоқа, Интернет тармоғига киришни таъминлаш, телевизион кабель алоқа, почта ва электр алоқа хизматлари билан бирга)	188261,9	121,7	7,2
3.	Компьютер-дастураш хизматлари (маслаҳат бериш хизматлари билан)	662,2	114,2	-
4.	Молиявий хизматлар (банк, суғурта хизматлари, молиявий лизинг билан)	240227,6	122,3	9,2
5.	Транспорт хизматлари (логистика хизматлари ҳам)	551304,7	113,0	21,2
6.	Қурилиш хизматлари (бино, таъмирлаш ва муҳандислик жиҳозларини монтаж қилиш хизматлари билан бирга)	229710,3	112,9	8,8
7.	Технологик дастгоҳларни таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш хизматлари	5165,9	112,5	0,2
8.	Қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш хизматлари	1536,8	124,8	0,1
9.	Туристик хизматлар (меҳмонхона хизматлари билан бирга), шу жумладан:	11774,6	110,2	0,5
	туристик хизматлар	1108,0	91,7	-
	меҳмонхона хизматлари	10666,6	112,8	0,4
10.	Савдо ва умумий овқатланиш хизматлари	633810,2	112,3	24,3
11.	Маиший хизматлар	159042,5	159042,5	115,5
12.	Таълим хизматлари	70713,4	107,4	2,7
13.	Соғлиқни сақлаш хизматлари	31314,0	107,9	1,2
14.	Қишлоқ хўжалиги соҳаси хизматлари	22282,2	104,0	0,9
15.	Бошқа хизматлар	457550,8	108,4	17,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

ни қондиришга хизмат қилмоқда. Улардан ташқари, кўрсатилган барча хизматлар пуллик хизмат шаклида амалга оширилиб келинмоқда. Хусусан, аҳолига пуллик хизматлар кўрсатишнинг асосий қисми расмий сектор томонидан амалга оширилиб (52,8 фоиз), бунда хизматлар ҳажми амалдаги нархларда 632226,4 млн. сўм бўлиб, ўсиш суръати 108,9 фоизга тенг бўлди.

Якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан кўрсатилган хизматлар ҳажми 566078,6 млн. сўмни, пуллик хизматлар умумий ҳажмидаги улуши эса 47,2 фоизни ташкил этди. Нодавлат секторида кўрсатилган хизматларнинг улуши 90,4 фоизга тенг бўлиб, 1083767,8 млн. сўмни ташкил қилиб, ўтган йилга нисбатан 111,8 фоиз ошди. Ҳамда пуллик хизматлар умумий ҳажмида маиший хизматлар 9,5 фоиз ёки 114220,6 млн. сўмни ташкил қилди. Уларнинг реал ҳажми 2014 йилга нисбатан 116,0 фоиз ошди. Маиший хизматларнинг 90,3 фоизи хусусий

тадбиркорлар томонидан амалга оширилиб, ушбу сектордаги хизматлар ҳажми 103124,9 млн. сўм ва ўсиш суръати 117,0 фоизни ташкил қилди.

Умуман олганда, 2015 йил давомида иқтисодий фаолият турлари бўйича хизматлар ҳажми 2603,4 млрд. сўмни ташкил қилди ва 2014 йилга нисбатан ўсиш 113,4 фоизни ташкил этди. Хизмат кўрсатишда энг катта улуш савдо ва умумий овқатланиш (24,3 фоизи), транспорт (21,2 фоиз) ва молиявий (9,2 фоиз) хизматлар туфайли таъминланмоқда. Хоразм вилоятида хизмат соҳаси унинг ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисобига ўзгаришда бўлмоқда, уни ислоҳ қилиш иқтисодиётни ривожлантиришга хизмат қилмоқда ва хизматларнинг замонавий турларини жорий қилиш орқали унинг замонавий турларидан самарали фойдаланишга эришилмоқда.

Хулоса шуки, Хоразм вилоятида хизматлар соҳасини ислоҳ қилишнинг замонавий йўналишлари

иқтисодий рағбатлантиришнинг бозорга хос бўлган шакл ва усуллари кучайиб бораётганлиги, sanoat тармоқларининг етакчи ўринга чиқиши ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг тез суръатлар билан ривожланаётганлиги, солиқ тизимида амалга оширилаётган ислохотларнинг ноозик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни жадал суръатларда ривожланишига йўналтирилганлиги, хизматлар бозорининг истиқболини таъминловчи чакана савдо айланмаси ва пуллик хизмат кўрсатиш омиллари-нинг шаклланиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг ортиб, хизматларнинг алоҳида тараққий қилаётганлиги билан намоён бўлмоқда.

Хизматлар соҳаси минтақани иқтисодий-ишти-

моий ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди ва бу қуйидаги омилар орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

- аҳолига маиший хизмат кўрсатиш;
- экспорт қиладиган ва импорт ўрнини босувчи хизматларни яратиш;
- кенг турдаги бизнес хизматларини яратиш.

Юқоридаги омиларнинг амалиётга татбиқ қилиниши минтақада соғлом рақобатни, қулай бизнес шароитини юзага келтиради ва минтақага четдан инвесторлар жалб қилинади. Бу эса, минтақа ялпи ҳудудий маҳсулотини оширишга ва шу орқали республика ялпи ички маҳсулотини оширишга имкон яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Президент И.А.Каримовнинг 2006 йил 17 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида 2006–2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
2. Муаллифлар жамоаси: Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолари ва уларнинг ечимлари. Монография, – Т.: Иқтисод-молия, 2008. - 10 б.
3. Худайбергенов Д.Т. Минтақада хизматлар бозорини ривожлантириш йўналишлари ва хусусиятлари // Рисола. – Урганч: УрДУ нашриёти, 2011. – 9 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.
5. www.xorazm.uz. Хоразм вилоятининг расмий веб-саҳифаси.

Корея Республикаси тараққиётида

янги инновацион модел шаклланишининг аҳамияти

Неъмат ХОЛМАТОВ,
Тошкент давлат шарқшунослик
институтининг,
иқтисод фанлари номзоди,
Сирожиiddин МАХАТОВ,
ТДШИ магистранти.

Иқтисодий ривожланишнинг корейс модели жадал суръатларда рўёбга чиққани, натижавийлиги, кўламдорлиги ва кўпқирралиги билан алоҳида ажралиб туради. Айнан мана шу жиҳатларига кўра, у дунё миқёсидаги муваффақиятли моделлардан бири сифатида эътироф этилган. Сабаби аён: мамлакатда иқтисодий ўсиш узлуксиз тус олиб, 1970-2017 йилларда аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажми 255 АҚШ долларидан қарийб 28000 АҚШ долларга етди. Бу Корея Республикаси қудратли ишлаб чиқариш кучига эгалигининг ва саноат салоҳияти ортиб боришининг самараси деб баҳоланди. Унинг муҳим омилларидан бири эса технологик тараққиёт, ишчи кучининг малакали ва юқори маълумотлилиги таъминлангани ҳисобланади. Корейс модели таълим омили иқтисодий тараққиётни таъминлашда мультипликацион самара беришини исботлаган ёрқин намуна бўлди.

Аннотация

Мақолада Корея Республикаси ривожланишида янги инновацион модел шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари ҳукуматнинг фаол инновацион сиёсати йўналишлари мазмун-моҳиятини таҳлил қилиш орқали ёритилган.

В статье рассматриваются особенности формирования новой инновационной модели Республики Кореи в контексте активной инновационной политики правительства.

This article reveals the new innovation model of development of the Korean Republic by innovation policy of the government.

Эндиликда Корея Республикаси ривожланиш учун йирик миқдорда ташқи ёрдам олган давлатдан ривожланишга катта кўмак берувчи давлатга айланган. Бу жиҳатдан у дунё мамлакатлари орасида ягона саналади.

Зеро, ўтган даврда саноатлашган илғор давлатлардан илмий техник ва технологик тараққиётнинг

талай йўналишлари ўзлаштирилиб, амалиётга изчил татбиқ этилди. Пировардида барчаси замон талабларига монанд такомиллаштирилди. Бугунги кунда эса тараққиётнинг корейс моделини мазмунан янги сифат кўрсаткичлари билан бойитиш устида кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник сиёсат олиб борилмоқда. Кам углерод

Калит сўзлар: корейс модели, технологик тараққиёт, таълим омили, мультипликацион самара, яшил иқтисодиёт, билимлар иқтисодиёти, инновацион иқтисодиёт, инновацион модел, ахборот жамияти, ижодий иқтисодиёт, креатив иқтисодиёт.

талаб қиладиган “яшил иқтисодиёт”ни шакллантириш ана шу йўналишлардан биридир.

“Ташаббус – 577” деб номланган бош режа 2008-2013 йилларга мўлжалланган эди. Унинг прогноз қилинган деярли барча кўрсаткичларига эришилди.

Режадаги 5 рақами 2012 йилда илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларига сарфланган харажатларнинг ялпи ички маҳсулот ҳажмига нисбатини (ИТТКИХ/ЯИМ) англатади, 7 рақамларидан дастлабкиси ҳукумат шу давр учун белгиланган еттита устувор йўналишни, кейингиси эса унга ёндаш ва ривожлантирилиши зарур соҳалар сонини билдиради¹.

Ҳукумат режага киритилган етти йўналишга 2008-2011 йилларда жами 23,72 трлн. корейс вони (28,1 млрд. АҚШ доллари) миқдорида маблағ сарфлади. Жумладан:

1. Саноатнинг ўзак тармоқлари бўлиш автомобилсозлик, кемасозлик ва яримўтказгичларга тааллуқли соҳаларига – 2,06 трлн. корейс вони.

2. Саноатнинг янги тармоқларини ривожлантиришга туртки бўладиган асосий технологияларга – 3,47 трлн. корейс вони.

3. Билимлар ва ахборотларга асосланган, улар воситасида амалга ошириладиган хизматлар соҳасига – 0,64 трлн. корейс вони.

4. Давлат кўмагига таянган ва тижоратлаштирилмайдиган соҳалар – космос, мудофаа ва ядро технологияларини раванқ топтиришга – 9,08 трлн. корейс вони;

5. Янги пайдо бўлган касалликларнинг олдини олиш ва даволаш технологиялари ҳамда нанотехнологиялар соҳасига – 3,53 трлн. корейс вони.

6. Қайта тикланадиган энергия манбалари ва иқлим ўзгаришлари билан боғлиқ глобал соҳалардаги тадқиқотларни ривожлантиришга – 3,78 трлн. корейс вони;

7. Фундаментал ва конвергент технологиялар – интеллектуал роботлар ва биочиплар ишлаб чиқариш соҳаларини жадаллаштиришга – 1,16 трлн. корейс вони².

Кўриниб турибдики, сўнгги йилларда саноатлашган давлатлар ичида билимлар иқтисодиёти унсурларини ҳаётга илдам жорий этишга, ахборот ва яшил иқтисодиёт инфратузилмасини янада такомиллаштиришга, таъбир жоиз бўлса, янги технологик сакрашга пухта ҳозирлик кўрилмақда.

Қуйидагилар мазкур сиёсатнинг еттита устувор йўналиши сифатида белгиланган:

1. Иқтидорли талабалар ва тадқиқотчиларни муносиб рағбатлантириш, уларнинг етакчи давлатларда пайдо бўлаётган ва катта эътибор қаратилаётган мутлақо янги соҳаларни чуқур ўзлаштиришларини қўллаб-қувватлаш.

2. Фундаментал тадқиқотларни янада илгари суриш, соҳада таркибий силжишларга эришиш.

3. Технологик инновациялар кўламини ҳар қачонгидан кенгайтириш ҳамда оммавий равишда рағбатлантириш учун кичик ва ўрта бизнеснинг айна соҳалардаги фаолиятини том маънода қўллаб-қувватлаш.

4. Стратегик, узоқ муддат илмий тадқиқотлар ва тажрибалар ўтказгандан кейин ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан юқори самара берадиган, бир мамлакат салоҳияти билан ташкил этиш мураккаб бўлган технологияларни яратиш борасидаги халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш.

5. Мамлакатда унчалик оммалашмаган, фақат йирик – урбанизацион марказларда жадаллашган инновацион жараёнларни бошқа ҳудудларга ҳам ёйиш мақсадида минтақавий технологик инновацияларни қўллаб-қувватлаш.

6. Илмий-инновацион технологиялар соҳасидаги ички салоҳиятни – миллий базани кучайтириш³.

7. Омма орасида илмий маданиятни, илмий тадқиқотларнинг инсон турмуш тарзига кириб боришини, яъни оммалаштиришни тарғиб қилиш.

“Ташаббус–577” дастури амалга оширилиши эвазига қуйидаги салмоқли натижалар қўлга киритилди:

- халқаро журналларда чоп этилган илмий мақолалар кўпайди. Уларнинг сони 2009 йилда 33 000 та бўлган бўлса, 2012 йили 40 000 тани ташкил этди;

- талабалар учун стипендиялар сони қарийб 2,5 мартага ортди, 2007 йилги 46 000 бирликдан 2012 йилда 110 000 бирликкача кўтарилди;

- илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари билан банд олимлар сафи кенгайди. 2008 йили улар 236 000 кишини ташкил этган бўлса, 2012 йили 289 000 нафардан ошиб кетди.

Бошқа кўрсаткичлар ҳам Корея Республикаси муайян соҳаларда етакчи ўринларни забт этиб келаётганидан далолат беради. Масалан, Жаҳон банки рейтингига бизнес шароитлари бўйича 2008 йили бу мамлакат 126-ўринда эди, 2012 йили эса 24-ўринни эгаллади. Ёки айтилик, 2007-2012 йил-

ларда ЯИМга нисбатан ИТТКИга харажатлар 3 фоиздан 4 фоизга ўсди. Бунда тадбиркорлик секторининг мазкур соҳадаги фаоллиги ҳал қилувчи рол ўйнади. Шу даврда миллий илмий-ахборот технологик хизматига обуна бўлганлар сони кескин даражада кўпайди. Чунончи, 2008-2010 йиллар оралиғида 17 000 нафардан 107 000 нафарга етди.

Ушбу кўрсаткичлар технологик тараққиётга хизмат қилувчи янги интеллектуал инфратузилма такомиллашётганини, ишчи кучининг анъанавий тарифи янги мазмунга эга бўлаётганини, малакалилик ва юқори маълумотлилиқ тушунчалари ҳам ўзгача моҳият касб этаётганини билдиради. Қисқаси, корейс модели таълим омилидан янада унумли фойдаланиб, иқтисодий тараққиётни таъминлашда бошқа постиндустриал жамиятларга нисбатан салмоқли мультипликацион самарага эришиш учун интилоқда.

Сўнгги пайтларда Корея Республикасида “инновацион иқтисодиёт”, “ахборот жамияти”, “билимлар иқтисодиёти” сингари тушунчалар билан бир қаторда, “ижодий иқтисодиёт” тушунчаси ҳам баб-баравар қўлланилмоқда⁴. Бу саъй-ҳаракатлар замирида эса ишончли моддий, молиявий, интеллектуал ва ташкилий тизим мужассамлашган. Масалан, 2013-2017 йилларга мўлжалланган фан ва технологиялар бўйича 3-бош режани бажаришга 18 та вазирлик жалб этилган⁵. Режани ҳаётга татбиқ этиш учун ҳукумат томонидан жами 109 млрд. АҚШ доллари

(92,4 трлн. корейс вони) миқдорида маблағ ажратилган. Бинобарин, “Иждодий иқтисодиёт”ни, янада аниқроғи, креатив иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш учун бор имкониятлар ишга солинмоқда. Бу дастлабки капитал бўлиб, сармоялар зое кетмаётгани “ижодий иқтисодиёт”нинг “қуртлаклари” пайдо бўлиши, ўсиб бориши ва ёйилишида ўз ифодасини топтоқда. ИТТКИнинг иқтисодий ўсишни таъминлашдаги улуши 35 фоиздан 40 фоизга кўтарилгани ҳам фикримизнинг исботи бўла олади.

Режани амалга оширишга мамлакатнинг илмий-техник ва инновацион салоҳияти тўлиқ сафарбар этилмоқда. ИТТКИга давлат харажатларини ошириш ва унда хусусий секторнинг ҳам фаоллигини солиқ имтиёзи орқали таъминлаш самарали натижалар бермоқда⁶.

Сирасини айтганда, корейс инновацион тараққиёт модели тажрибасини ҳар томонлама ўрганиш, зарур илмий ва амалий хулосалар чиқариш, манфаатли илмий тадқиқот ва инновацион тузилмалар билан яқиндан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш давр талабига айланди. Юқорида тилга олинган маълумотлар эса корейс инновацион тараққиёт моделининг фойдали томонларини мамлакатимизда ҳам янада кенгроқ ўрганиш ва долзарб муаммоларни ҳал этишда қўллаш фойдадан холи бўлмаслигини англатади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Док Сун Им и Чо Вон Ли. Республика Корея. «Доклады ЮНЕСКО по науке на пути к 2030 году». (русская версия). М.: 2017, Издательским Дом «МАГИСТР-ПРЕСС», 661-682-бетлар.
2. NTSC (2013), www.isbb.or.kr/indexen.jsp, <http://ibs.re.kr>
3. <https://www.creativekorea.or.kr>
4. <http://economy.hankooki.com/lpage/industry/201410/e20141028102131120170.htm>.

¹ Док Сун Им и Чо Вон Ли. Республика Корея. «Доклады ЮНЕСКО по науке на пути к 2030 году» (русская версия). М.: 2017, Издательский дом «МАГИСТР-ПРЕСС», стр. 661-682.

² Қаранг: Док Сун Им и Чо Вон Ли. Республика Корея. «Доклады ЮНЕСКО по науке на пути к 2030 году» (русская версия). М.: 2017, Издательский дом «МАГИСТР-ПРЕСС», стр. 661-682.

³ NTSC (2013), www.isbb.or.kr/indexen.jsp, <http://ibs.re.kr>

⁴ <https://www.creativekorea.or.kr>

⁵ Изоҳ: бу вазирликларнинг энг фаол ва илгирлари: Ministry of Knowledge Economy (MKE), Ministry of Education, Science and Technology (MEST), National Research Foundation (NRF), The National Science and Technology Council.

⁶ <http://economy.hankooki.com/lpage/industry/201410/e20141028102131120170.htm>.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат ривожига аҳамияти

Шерзод ТУРОБОВ,
ҚарМийИ, “Бухгалтерия
ҳисоби ва аудит”
кафедраси катта ўқитувчиси.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши мамлакатда рақобатчиликнинг зарур муҳитини ҳосил қилиб, бозор шароитидаги кўпгина ўзгаришларга тезда мослаша олади, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида янгидан-янги қўшимча иш ўринларини яратади ва мамлакатда ижтимоий муҳитни таъминлаш учун ўрта синфни шакллантириш манбаи ҳисобланади.

Аннотация

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириши ҳозирги кунда ҳар бир мамлакат иқтисодиёти ўсишини таъминловчи асос бўлиб қолмоқда. Унинг кутилган даражада ривожланиши мамлакат олдида турган бир қатор муаммоларнинг бартараф бўлишига имкон яратмоқда, жумладан, мамлакатда ишсизликлик даражасининг пасайиши, аҳоли моддий фаровонлигининг ошиши, давлат бюджети даромадлар қисмининг кўпайишига ва табиий ресурслардан фойдаланиши даражасининг такомиллаштиришига олиб келади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, айниқса, аҳоли бандлиги билан боғлиқ муаммоларни самарали бартараф этиши йўли бўлиб қолмоқда.

Развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в настоящее время создает основу для роста экономики каждой страны. Ожидаемый уровень развития создает возможность решить ряд проблем, стоящих перед страной, в том числе уровень безработицы в стране, повышение материального благосостояния населения, увеличение доходов государственного бюджета и уровня использования природных ресурсов. Малый бизнес и частное предпринимательство в странах остаются эффективным способом устранения этой проблемы.

The development of small business and private entrepreneurship, is now providing the basis for the growth of the economy of each country. The expected level of development creates the opportunity to resolve a number of problems facing the country, including the level of unemployment in the country, an increase in material well-being of the population, an increase of revenues of the state budget and the level of use of natural resources. Small business and private entrepreneurship in countries remains an effective way to eliminate the problem.

Биринчидан, у бозор иқтисодиётининг зарур шароитларига тезда мослашиб, чуқур ихтисосла-

шув ва кооперациялашуви натижасида унинг юқори самарадорлигини таъминлайди. Иккинчидан,

Калит сўзлар: ҳаракатлар стратегияси, иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш, миллий иқтисодиёт, хусусий мулк, тадбиркорлик субъектлари, ялпи ҳудудий маҳсулот.

у бозордаги талаб ва таклиф мутаносиблигини ҳисобга олиб, аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган товар ва хизматларни бозорга тезда етказа олиш имкониятлари юқорилиги билан алоҳида ажралиб туради. Учинчидан, рақобатчилик муҳитини яратиш орқали истеъмолчилар учун арзон ва сифатли товар ва хизматлар таклиф қилади. Тўртинчидан, бозор иқтисодиёти усиз мавжуд бўлмайдиган тадбиркорлик муҳити ва руҳини яратади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, кучли рақобатчилик муҳити шароитида улар доим ривожланишга мажбур бўлишади ва бозорнинг жорий шартларига мослашишларига тўғри келади, бошқа тадбиркорлик субъектларидан устун бўлишлари уларнинг фойда миқдорларининг ошиш манбаи ҳисобланади. Зеро, бозор иқтисодиёти инсонлар ўзлари истганларидек ҳаёт кечириши учун барчани тинимсиз ҳаракатда бўлишини талаб этади.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш, уларнинг келгуси ривожини муносиб таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони бутун мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётини қамраб олганлиги билан бир қаторда биргина кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда тизимли, танқидий ва комплекс ёндашув зарур эканлигини кўрсатиб берди. Ҳаракатлар стратегиясининг бешта устувор йўналишида келтирилган ҳар бир вазифанинг бажарилишида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўрни ниҳоятда бекиёсдир. Жумладан, “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” деб номланган учинчи устувор йўналишда мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида қуйидагилар устувор вазифа деб белгиланган:

- миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизматлар кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш;

- фермер хўжаликлари, энг аввало, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни ишлаб чиқараётган, қайта тайёрланаётган, тайёрлаш, сақлаш, сотиш, курилиш ишлари ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланаётган кўп тармоқли фермер хўжаликларини рағбат-

лантириш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

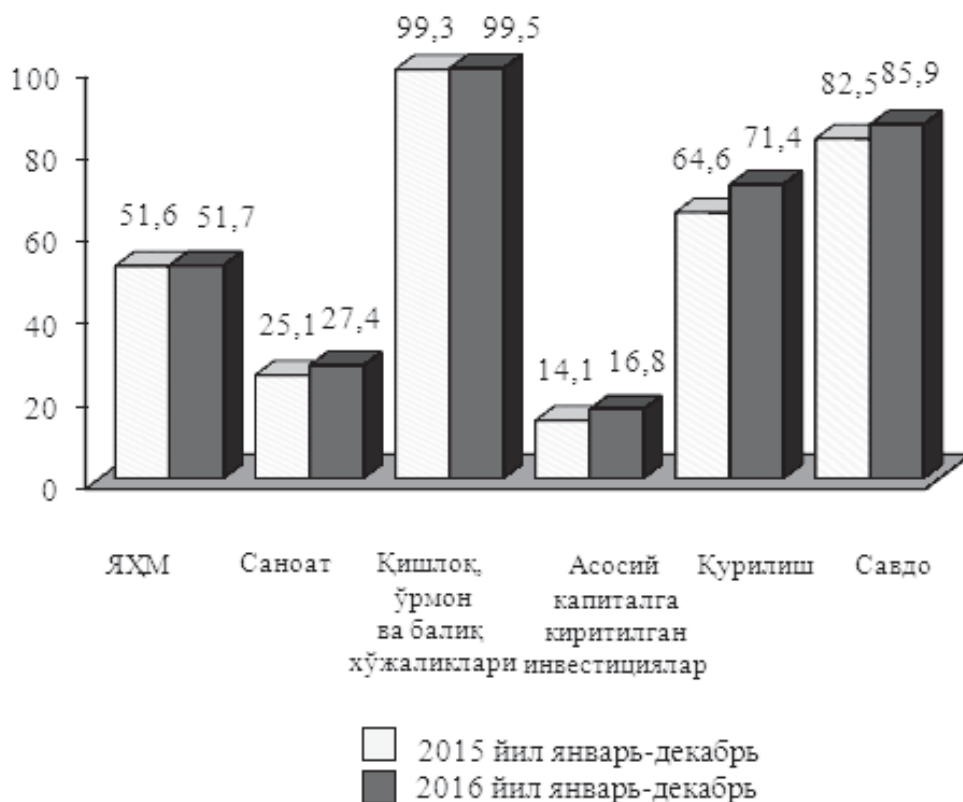
- хусусий мулкнинг ҳуқуқ ва кафолатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, барча турдаги тўсқинликлар ва чекланишларни бартараф этиш, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш йўлида тўлиқ эркинлик бериш, амалиётда “Агар халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва кучли бўлади” деган принципни амалги ошириш;

кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, назорат ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ноқонуний аралашувини қатъий олдини олиш [1].

Таҳлилларга мувожаат қиладиган бўлсак, Қашқадарё вилоятида ҳам кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида самарали ва салмоқли ишлар амалга оширилганлигини қуйидаги маълумотлар асосида кўришимиз мумкин. Қашқадарё вилоятида 2017 йилнинг 1 январь ҳолатига рўйхатга олинган жами кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектларининг сони 15180 тани ташкил қилган бўлиб, яппи ҳудудий маҳсулотнинг 51,7 фоизи кичик бизнес субъектлари томонидан ишлаб чиқарилди.

2016 йилда вилоятда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари томонидан жами 945,4 минг нафар кишининг бандлиги таъминланди (жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 80,1 фоизи), шу жумладан банд бўлганларнинг 601,1 минг нафари якка тартибдаги тадбиркор, 160,3 минг нафари кичик корхона ва микрофирмалар ҳиссасига тўғри келди.

Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмининг 27,4 фоизи (2643,8 млрд. сўм), қишлоқ, ўрмон ва балик хўжаликлари яппи маҳсулотининг 99,5 фоизи (3918,4 млрд. сўм), умумий инвестициялар ҳажмининг 16,8 фоизи (1063,9 млрд. сўм), курилиш ишлари умумий ҳажмининг 71,4 фоизи (1732,8 млрд. сўм), чакана товар айланмаси умумий ҳажмининг 85,9 фоизи (5335,2 млрд. сўм), хизматлар умумий ҳажмининг 71,9 фоизи (3274,8 млрд. сўм), умумий экспорт ҳажмининг 41,5 фоизи (125,2 млн. АҚШ доллари), автомобил транспорти юк айланмасининг 109,2 фоизга (умумий юк айланмасига нисбатан 93,4 улуши), йўловчи айланмасининг эса 107,8 фоизга (умумий йўловчи айланмасига нисбатан 91,9 улуши) кўпайиши таъминланди.

Ялпи ҳудудий маҳсулот ва иқтисодиёт тармоқлари маҳсулоти (ишлар, хизматлар) умумий ҳажмида кичик тадбиркорлик (бизнес) улушининг ўзгариши қуйидагича ифодаланади [2]:

Мамлакатимизда кичик бизнесни ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантириш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш борасида қабул қилинган директив ҳужжатлар ижросини таъминлаш борасида амалга оширилган кенг қўламли тадбирлар кичик бизнес субъектларига ажратилган кредитлар ҳажмининг 2015 йилга нисбатан 1,3 баробар кўпайишига, 2017 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра 15,9 трлн. сўмдан ошишига имкон берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 11 мартдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига кредит беришни кўпайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори ва 2012 йил 18 июлдаги “Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ҳамда бошқа қарорларига

мувофиқ, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ҳажмини янада ошириш, кредитлаш шартларини соддалаштириш, уларга банк хизматларидан фойдаланиш борасида қўшимча имтиёз ва қулайликлар яратиш бўйича чора-тадбирлар изчиллик билан амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 7 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонини бажариш йўлида тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашни кучайтиришга, уларнинг молия-хўжалик фаолиятини текширишлар сонини чеклашга, қўшимча солиқ имтиёзлари ва афзалликларини беришга, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш механизмларини соддалаштиришга, тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштиришга ҳамда давлат органлари фаолиятининг аниқлигини оширишга йўналтирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Булардан ташқари, мулкни рўйхатдан ўтказиш, ер участкалари ажратиш, айрим фаолият турлари

билан шуғулланишга лицензия бериш, қурилишга рухсатномалар олиш, электр таъминоти тармоқларига уланиш чоғида “бир дарча” қондаси кенг миқёсда жорий этилмоқда. 2015 йилнинг 1 январидан бошлаб эса барча юридик шахслар статистик ва солиқ ҳисоботларини электрон кўринишда тақдим этишмоқда.

Республикамиз ва унинг минтақаларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш ва уларнинг бажарилишини қаттиқ назоратга олиш мақсадга мувофиқ:

- тадбиркорларга берилган имтиёз ва енгилликлардан фойдаланиш жараёнида сунъий тўсиқлар пайдо бўлмаслигини қаттиқ назоратга олиш;
- тадбиркорларнинг инвестицион фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида нафақат ички кредит линиялари, балки ташқи кредит линияларидан фойдаланиш имкониятларини ошириш;
- инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини ишлаб чиқиш;

– жойларнинг табиий хусусиятлари ва имкониятларидан келиб чиқиб жойларда тадбиркорлик шакллари ривожлантириш;

– қишлоқ жойларда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ҳисобига қишлоқ аҳолисининг тадбиркорлик билан шуғулланиш борасидаги фикрларини жонлантириш;

– тадбиркорлик лойиҳаларини амалга ошириш учун тижорат банкларидан кредит олишни кафолат фондлари орқали кафолатлашни жорий қилиш;

– тижорат банкларининг бизнесни модернизациялаш учун ажратаётган кредит ставкаларини янада камайтириш.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг раванқ топишидан нафақат мамлакатимиз иқтисодиёти, балки унинг ҳар бир фуқароси манфаатдор экан, юқоридаги чора-тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатимиз иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг янада кенгроқ ривожланишига сабабчи бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 11 мартдаги ПҚ–1501-сонли “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига кредит беришни кўпайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 18 июлдаги ПФ–4455-сонли “Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 7 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 28 сентябрдаги ПҚ–2412-сонли “Тадбиркорлик субъектларига “ягона дарча” тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
6. Қашқадарё вилояти Статистика бошқармаси маълумотлари.
7. С.С.Ғуломов. “Тадбиркорлик ва кичик бизнес”. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси. Бош таҳририяти. 2002. – 369 бет.
8. Рубе В.А. Малый бизнес: история, теория, практика. – М.: «ТЕИС», 2000.

Хорижий ва маҳаллий сармояларнинг аҳамияти ва уларга берилувчи имтиёзлар

Дилфуза АБИДОВА,
ТДИУ, и.ф.н., доц.
Сарвиноз ХУДОЙНАЗАРОВА,
ТДИУ талабаси.

Иқтисодиётга сармояларни жалб этиш ва ундан самарали фойдаланиш энг муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этувчи категориядир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Барчамиз оддий бир ҳақиқатни яхши англаб олишимиз даркор – сармояларсиз модернизация ҳам, янгилашни ҳам бўлмайди”, деган фикрлари нақадар ҳақиқат эканлиги ўз тасдиғини топпоқда [1].

Аннотация

Мақолада республикага хорижий сармояларнинг киритилиши ва уларнинг фойдаси борасида сўз юритилган. Сармоялар иқтисодиётнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш суръатлари ва кўламини кенгайтиришига, илмий-техника тараққиётини юксалтиришига ва аҳолининг иш билан бандлигини таъминлашига катта ҳисса қўшади. Шу боис иқтисодиётдаги мавжуд институционал ўзгаришлар, ишлаб чиқариш кучларининг рационал жойлаштирилиши ва ривожланиши бошқа омиллар билан бир қаторда республикадаги мавжуд сармоя сиёсати ҳам боглиқ бўлади.

В данной статье излагается мнение, что привлечение иностранных инвестиций в республику имеет огромное преимущество. Инвестиции, в буквальном смысле, служат для расширения масштабов воспроизводства и роста экономики, научно-технического развития, а также способствуют обеспечению занятости населения. Таким образом, существующие институциональные изменения в экономике, рациональное размещение и развитие производительных сил, наряду с другими факторами, будут зависеть от текущей инвестиционной политики страны.

His article izlogatsja the view that foreign investments in the Republic of privlichenie has a huge advantage. Investment, in the literal sense, serve to broaden the scope of expanded reproduction and growth, development of scientific and technological development, as well as to promote employment. Thus, existing institutional changes in the economy, rational distribution and development of productive forces, along with other factors, would depend on the current investment policy of the country.

Калит сўзлар: сармоялар, туризм соҳаси, сармоя сиёсати, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, диверсификациялаш, сармояларнинг киритилиши, ишлаб чиқариш суръатлари.

Сармоялар, том маънода, иқтисодиётнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш суръатлари ва кўламини кенгайтиришга, илмий-техника тараққиётини юксалтиришга ва аҳолининг иш билан бандлигини таъминлашга катта ҳисса қўшади. Шу боис иқтисодиётдаги мавжуд институционал ўзгаришлар, ишлаб чиқариш кучларининг рационал жойлаштирилиши ва ривожланиши, бошқа омиллар билан бир қаторда, республикадаги мавжуд инвестицион сиёсатга боғлиқ бўлади. Кўпчилик муаллифлар сармоялар деб капитални қайта ишлаб чиқаришга, уни сақлаб туришга ҳамда кенгайтиришга сарфланган пул маблағларини тушунади. 2015 йилда ана шу мақсадларга барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 15 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорида сармоялар жалб этилди ва ўзлаштирилди. Бу 2014 йилга нисбатан 9,5 фоиз кўп демакдир. Жами сармояларнинг 3 миллиард 300 миллион доллардан зиёди ёки 21 фоиздан ортиғи хорижий сармоялар бўлиб, шунинг 73 фоизи тўғридан-тўғри чет эл сармояларидир.

Сармояларнинг 67,1 фоизи янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилди. Бу эса 2015 йилда умумий қиймати 7 миллиард 400 миллион доллар бўлган 158 та йирик ишлаб чиқариш объекти қурилишини якунлаш ва фойдаланишга топшириш имконини берди [2]. Қайд этиш жоизки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда қулай инвестициявий муҳит шакллантирилди, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича қонун йўли билан кенг кўламли имтиёзлар, афзалликлар ва кафолатлар тизими белгиланди. Хорижий сармоялар иштирокида фаолият кўрсатаётган жами корхоналарнинг сони бугунги кунда республикада 5038 тани ташкил этади. Шундан ҳудудий таркибда 4592 та, тармоқ таркибда 446 та корхона мавжуд. Биргина 2015 йилда хорижий сармоялар ҳисобидан 494 та корхона ташкил этилди [1].

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан кўриш мумкинки, уларнинг иқтисодий юксалишида, бозор муносабатларининг чуқурлашувида амалга оширилган инвестиция сиёсати марказий ўринни эгаллаган. Шуларга эътибор қаратган ҳолда, юртимиз иқтисодиётига ҳам хорижий сармояларни кенг жалб этиш ва уларни тартибга солишда “Чет эл сармоялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Инвестиция фаолияти

тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа қонуности меъёрий ҳужжатлар ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Хорижий сармоялар бу чет эл сармоядорлари томонидан юқори даражада даромад олиш, самарага эришиш мақсадида мутлақ бошқа давлат иқтисодиётининг, қонун билан тақиқланмаган табиркорлик ва бошқа фаолиятларига сафарбар этадиган барча мулкӣ, молиявий, интеллектуал бойликларидир. Чет эл сармоялари, ички сармоялардан фарқи ҳолда, ташқи молиялаштириш манбаи ҳисобланади ва миллий иқтисодиётга четдан кириб келадиган молиявий қўйилма сифатида жалб қилинади. Лекин чет эл капитални жалб қилишнинг ҳамма шакллари ҳам молиялаштиришнинг ташқи манбаи бўлмаслиги мумкин. Бу, биринчи навбатда, фоиз тўловлари билан қайтаришни талаб этадиган чет эл кредитлари ва қарзларига тааллуқлидир. Чунки чет эл кредитлари ва халқаро молия институтлари қарзлари маълум вақт ўтгач, асосий қарз билан бирга белгиланган фоизларда қайтарилишини талаб этади.

Ҳозирги кунда юртимизда 90 дан ортиқ давлатнинг хорижий сармоядорлари иштирокида ташкил этилган 4 мингдан зиёд корхона муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ҳудудида тўлиқ чет эл капитални ва корпоратив бошқарувнинг хорижий усуллари асосланган корхоналар мавжуд. Мазкур хорижий компаниялар тажрибаларини чуқур ўрганишимиз ва уларнинг таҳлили асосида корхоналаримиз учун корпоратив бошқарувнинг намунавий тузилмаларини яратишимиз, реал иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларидаги акциядорлик жамиятларининг бошқарув тизimini айлани шу асосда ислоҳ қилган ҳолда, уларни амалиётга фаол жорий қилишимиз зарур. Мамлакатга хорижий сармояларни жалб этишнинг долзарб масалалари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: хорижий сармояларнинг ҳажмини янада ошириб бориш; сармоядорлар талабига жавоб берадиган инфратузилма ва инвестицион муҳит мавжуд бўлиши; миллий иқтисодиётга жалб этилаётган хорижий сармояларнинг мамлакат ҳудудида бир текис жойлаштирилишига эътибор қаратиш ва бу борада самарали натижаларга кўпроқ эришиш керак [3].

Республикада 2017–2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясининг 3.2. бўлимида

Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш, миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизматлар кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш масалалари устувор қилиб қўйилган.

Бугунги кунда мамлакатимизда марказлашган сармоялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш борасида муаммоларнинг мавжудлиги ва уларни ҳал этишга қаратилган илмий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Солиқ механизмидаги ўзгаришлар ялпи талаб ва ялпи таклифнинг ўзгаришига таъсир қилиши билан биргаликда, сармоялар ўзгаришига ҳам таъсир этади. Бундай олиб қараганда солиқлар ва сармоялар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд. Солиқлар воситасида янгидан яратилган қийматнинг давлат ва солиқ тўловчилар ўртасида тақсимланиши солиқлар ва сармоялар ўртасидаги алоқадорликни таъминлайди. Солиқлар бўйича енгилликлар берилиши кўп жиҳатдан солиқ тўловчиларни ишлаб чиқаришга рағбатини кучайтиради, уларда ишлаб чиқаришни кенгайтириш, янги техника ва технологияларни жорий қилиш мойиллигини кучайтиради [5]. Ўз навбатида, солиқлар воситасида сармояларнинг рағбатлантирилиши келажакда давлат бюджетига ундириладиган солиқ базасининг кенгайишига хизмат қилади. Иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишда солиқ имтиёзларини тўғри белгилаш, улардан оқилона ва самарали фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Ўз навбатида, солиқ имтиёзларини бериш орқали қуйидагиларга эришиш мумкин: давлатнинг иқтисодий ривожланишини таъминлаш; янги иш ўринларини ташкил этиш; ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун капитал қўйилмаларни амалга ошириш; хорижий сармояларни кенг қўламда жалб қилиш; ишлаб чиқаришни сифат жиҳатидан ривожлантириш; корхоналарнинг инвестицион салоҳиятини ошириш; хусусий мулкчиликни тартибга солиш; рақобат муҳитини шакллантириш.

“Тўғридан-тўғри хусусий хорижий сармояларни жалб қилувчи ва қонун ҳужжатларида тасдиқланадиган рўйхат бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган юридик шахслар учун айрим солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзларни қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари назарда тутилади. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий сармояларни жалб қилувчи ва қонун ҳужжатларида тасдиқланадиган рўйхат бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган юридик шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ киритилган инвестиция ҳажмидан келиб чиққан ҳолда юридик шахслардан олинадиган фойда солигини, юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқни, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солигини, ягона солиқ тўловини, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлашдан муайян муддатга озод қилинадилар” [4]. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, миллий иқтисодиётга хориж сармоясини жалб қилиш иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим омилларидан биридир. Иқтисодиётда сармоя даражасининг ошиши ялпи ички маҳсулот (миллий даромад, ялпи даромад)нинг сармояга сарфланадиган қисмини тежашга ва истеъмол даражасининг ошишига замин яратади, натижада эса, аҳолининг турмуш даражаси яхшиланади.

Сармоя жараёнларини молия-кредит механизмлари орқали рағбатлантиришда солиқ тизими энг катта аҳамият касб этади. Чунки, инвестор ўз маблағлари етарли бўлган шароитда кредит маблағларини жалб этмасдан ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этиши мумкин, аммо у ишлаб чиқариш фаолиятини молиялаштиришнинг қайси манбаларидан фойдаланишидан қатъи назар белгиланган солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлаши шарт, шу боис инвесторларни энг қизиқтирган жараёнлардан бири – солиқ тизимида бу борада қандай енгиллик ва имтиёзлар берилганлигидир.

Республикамызда тўғридан-тўғри хорижий сармояларнинг жалб этилиши билан етарлича солиқ имтиёзлари ва преференциялар берилган бўлсада, бироқ уларнинг солиқ тўловчилар томонидан самарали фойдаланаётганлигининг доимий мониторинги тўлиқ йўлга қўйилмаган, шу сабабли ушбу жараённи доимий таҳлил этиб, солиқ имтиёзларидан самарали фойдаланмаётган солиқ тўловчилардан солиқларни тўлалигича ундириш мақсадга мувофиқ. Айниқса, бу имтиёзга эга бўлиш мақсадида

фаолиятнинг дастлабки вақтларида нормал ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиб, кейинчалик сунъий равишда фойдани камайтириб кўрсатаётган ёки банкротлик ҳолатини юзага келтираётган корхоналарга нисбатан солиқ имтиёзларининг самарадорлиги назорат тартибида мониторинг қилиниши лозим деб ҳисоблаймиз.

Ўзбекистон бой табиий, минерал хомашё ва меҳнат ресурсларига, улкан сармоя имкониятларига эга бўлган мамлакатдир. Ўзбекистонда инвестиция фаолияти ютуқларини таъминлайдиган ҳал қилувчи омил бу зарурий, инвестициялаш билан у ёки бу тарзда боғлиқ бўлган жами масалаларни тартибга соладиган таъсирчан қонунчиликнинг мунтазам ва тобора такомиллаштирилиб борилишидир. Республикада давлат мустақиллигининг қарор топишидаги қисқа даврда сармоя фаолиятининг қонунчилик асоси яратилди. Бу қонун ҳужжатларида хорижий сармояларни жалб этишнинг жуда кенг ҳуқуқий кафолатлари ва имтиёзлари тизими ўз аксини топган.

Жадвалдан кўринадики, юқорида баён этилган мураккаб ва қийин шароитда ҳам иқтисодиётнинг асосий соҳа ва тармоқларида иқтисодий ўсишнинг юқори ва барқарор суръатлари сақланиб қолмоқда. Жумладан, 2015 йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми 2014 йилга нисбатан 8 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 7 фоизга, кўрсатилган хизматлар ҳажми 10,8 фоизга ўсиб, унинг ЯИМ таркибидаги улуши 54,5 фоизни ташкил қилди. Ички талабни рағбатлантириш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида ўтган йилда чакана товар айланмасининг 2014 йилга нисбатан 15 фоизга ўсиши таъминланди.

Аввало, давлат томонидан хорижий сармоядорларнинг барча ҳуқуқлари таъминланмоқда, уларнинг сармоялари, мамлакатимиз ҳудудида улар томонидан яратилган мулкнинг дахлсизлиги кафолатланмоқда, яратилаётган имтиёз ва преференцияларни кенгайтириш ва либераллаштириш

бўйича олиб борилаётган ишлар изчил давом эттирилмақда. Шунга алоҳида тўхталиш жоизки, агар Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонун ҳужжатлари сармоялаш шарт-шароитларини ёмонлаштира, унда чет эллик сармоядорларига нисбатан сармоялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатлари сармоялаш пайтидан бошлаб ўн йил мобайнида қўлланилади. Чет эллик сармоядор ўз хоҳишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига эгадир [4]. Мамлакатимизда чет эллик инвесторнинг Ўзбекистонда олган даромадларини қайтадан инвестиция сифатида киритиш бўйича ҳеч қандай чекловлар йўқ – чет эллик инвесторнинг даромади, унинг хоҳишига кўра, ҳар қандай шаклда ишлатилиши мумкин.

Ўзбекистон бугунги кунда йирик хорижий сармояларни қабул қилувчи мамлакатлар қаторига кириши учун барча иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий асосларга эга. Лекин бу дегани Ўзбекистонда хорижий инвесторларни жалб қилиш учун барча ишлар қилиб бўлинди, дегани эмас. Эндиги навбатда бу асосларга таянган ҳолда сармоялар жалб этишнинг механизмларини такомиллаштириш масалалари туради. Хорижий сармояларни жалб этишдаги барча масалаларни қамраб оладиган замонавий рағбатлантирувчи қонунчиликни ҳаётга татбиқ этиш билан бирга амалга оширилаётган молиявий сиёсатни бундан буён ҳам такомиллаштириш ва миллий валюта қадрини мустаҳкамлаш талаб этилади. Соғлом монетар-пул сиёсати, асосли кредит ва фоиз сиёсати, хорижий сармояларни жалб этиш муаммоларини маълум даражада ҳал қилиш имкониятларини яратади.

Республика иқтисодиётига чет эл капиталини жалб қилиш соҳаларини аниқлаш масалаларини ҳал қилишда қўшма корхоналар ташкил қилиш бўйича узоқ муддатли ҳудудий стратегик дастурларни ишлаб чиқиш албатта ўзининг ижобий натижасини беради. Шундай экан мамлакатимизда инвестици-

1-жадвал.

Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий соҳа ва асосий капиталга киритилган сармоялар ва тармоқларидаги қўшимча ўсиш суръати, фоизда

Кўрсаткич	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Саноат маҳсулоти	12,1	12,7	9,1	8,5	6,4	7,9	8,8	8,3	8,0
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	6,1	4,5	5,8	6,9	6,6	7,0	6,8	6,9	7,0
Асосий капиталга киритилган сармоялар	25,8	34,1	24,8	8,7	3,8	12,7	10,1	10,9	9,5
Чакана савдо айланмаси	15,5	18,4	19,3	13,6	17,1	13,9	14,8	14,3	15,0
Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш	6,5	4,7	5,8	6,6	6,8	7,0	13,5	15,7	10,8

он муҳитни янада такомиллаштириш юзасидан асо-
слантирилган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш
ва амалиётга жорий қилиш мақсадга мувофиқдир.

Хитой Халқ Республикасининг туризм соҳа-
сидаги тажрибаси ҳам эътиборга лойиқ. Халқаро
туризм зоналари Хитойга йирик валюта даромад-
ларини келтирувчи муҳим манба ҳисобланади.
Ўзбекистонда эса халқаро туризм зоналарини Са-
марқандда, Бухорода, Хивада, Фарғона вилояти-
нинг қатор шаҳарларида, шунингдек, Тошкент
шаҳри ва вилоятида жадал суръатларда ривожлан-
тириш мақсадга мувофиқ. Бу эса, ўз навбатида, мам-
лакатимизни валюта маблағлари билан таъминлаши
ва бандлик муаммосини ҳал этишга ижобий таъсир
кўрсатиши мумкин. Хитойда муваффақиятли фа-

олият кўрсатаётган энг муҳим эркин иқтисодий
зоналар шаклларида бири – технопарклардир.
Эркин иқтисодий зоналарнинг мазкур шакли Ўзбе-
кистон учун ҳам истиқболли ҳисобланади. Бунинг
бир қатор сабаблари мавжуд: биринчидан, техно-
парклар илмий ишланмаларнинг ишлаб чиқаришга
жорий этилишини жадаллаштириш мақсадида йи-
рик илмий ва ўқув марказлари ҳудудларида ташкил
этилади. Бунинг учун эса улар нафақат замонавий
лабораториялар, лаборатория ускуналари, балки
саноат шароитида ноёб жиҳозлар, машина ва уску-
налар тайёрлаш учун мини-заводлар билан таъмин-
ланадилар. Айни вақтда лаборатория ва мини завод-
лар шароитида замонавий технологияларни ишлаб
чиқаришга жорий этиш муаммолари ҳал этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” ҳамда “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 331 б.

2. “Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг “Бош мақсадимиз – иқтисодиётимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир” номли маърузасини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. - Т.: “Маънавият”, 2016-376 бет.

3. А.А. Бозоров. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 5, сентябрь-октябрь, 2016 йил 3. www.iqtisodiyot.uz

Интернет манбалари:

4. www.tourlib.columb.net.ua/lib.htm

5. www.gov.uz

6. www.uzbekistantour.uz

7. www.lex.uz

9. www.tours.ru

10. www.turizm.ru

УЎТ:658.1+65.011.8(575.1)

Хўжалик юритувчи субъектларда ички аудит хизмати ҳисоботини такомиллаштириш

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳар йиллик фаолиятини назорат қилишда ички аудит хизмати муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида”ги Низомида ички аудит хизматини ташкил этиш, уни юритиш ва Кузатув кенгашига ички аудит хизматининг якуний жараёнларини ўз ичига оладиган ички аудит хизмати ҳисоботини тузиш тартиблари батафсил баён этилган.

Сулув ҲАМИДОВА,
ДТИУ иқтисодий таҳлил
ва аудит кафедраси доценти.
Абдураҳим ТЎРАЕВ,
ТМИ, катта илмий ходим изланувчиси.

Аннотация

Мақолада хўжалик юритувчи субъектларда ички аудит хизмати ҳисоботини тузиш тартиби, кузатув Кенгашига кунлик жараёнлар ва ички аудит хизмати ҳисоботини тақдим этиш масалалари акс эттирилган. Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларда ички ва ташқи аудит ҳисоботи фарқи жиҳатлари ҳамда ички аудит хизмати ҳисоботининг таркибий қисмлари кўрсатилган.

В статье предусмотрено составления отчета службы внутреннего аудита хозяйствующих субъектов который, отображают ежедневных процессов и вопросы предоставления отчета внутреннего аудита в Наблюдательный совет. А также раскрывается различия отчета службы внутреннего и внешнего аудита хозяйствующих субъектов и организационная структура отчета внутреннего аудита.

The article provides for the preparation of the report of the internal audit of business entities which represent the daily processes and questions of the internal audit report to the Supervisory Board. And also revealed differences in the service report internal and external audit of business entities and organizational structure of the internal audit report.

Ички аудит хизмати ҳисоботи хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан, акциядорлик жамиятлари ва масъулияти чекланган жамиятларнинг фаолиятини ўрганиш учун хизмат қилади.

Маълумки, ички аудит хизмати акциядорлик жамиятларида “Акциядорлик жамияти ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга асосан, акциядорларнинг умумий йиғи-

Калит сўзлар: хўжалик юритувчи субъект, ички аудит хизмати, ички аудитор, ички аудит хизмати ҳисоботи, ташқи аудит ҳисоботи, Кузатув кенгаши, корпоратив бошқарув, бизнес режа, солиқ ва молиявий ҳисобот, ички назорат тизими, активлар бутлиги.

лиши томонидан тайинланадиган Кузатув кенгаши орқали назорат қилинади ва унга ҳисобдорлиги белгиланган.

Лекин, масъулияти чекланган жамиятларида, шунингдек, акциядорлик жамияти таркибига кирмайдиганлар учун ички аудит хизмати тўғридан-тўғри таъсисчилар умумий йиғилишига бўйсуннади.

Демак, ички аудит хизматини назорат қилиш тизими жорий этилганлиги сабабли, уларга ўз вақтида ишончли бўлган ички аудит хизмати ҳисоботини тақдим этиш муҳим вазифа ҳисобланади.

“Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида”ги Низом[1]га асосан, ички аудит хизмати ходимлари томонидан тайёрланадиган ички аудит хизмати ҳисоботи қуйидаги бандларни ўз ичига олиши лозим (1-чизма).

Энди ҳўжалик юритувчи субъектларда ички аудит раҳбари томонидан имзоланадиган йиғма ҳисоботнинг таркибини келтириб ўтамыз (2-чизма).

Ҳўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларининг тўғри тузилганлиги ва ишончили-

гини таъминлаш мақсадида аудиторлик текшируви ўтказилади.

Ташқи аудитор томонидан молиявий ҳисобот ташқи фойдаланувчиларга топширилгандан бошлаб то 1 майгача бўлган даврда ҳўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати текширилади.

Ички аудит хизмати томонидан ҳўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти ҳар чорак натижалари бўйича ички аудит хизмати ҳисоботида акс эттирилади ва Кузатув кенгашига тақдим этилади.

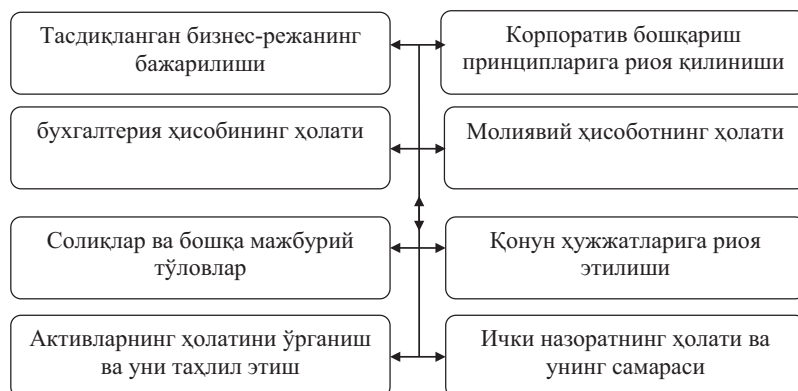
Рус олими Ж.А.Кеворкова ички аудит хизмати ҳисоботи “Ички аудиторнинг ёзма маълумоти” асосида тузилишини ва ички аудитор учун ҳисоботнинг алоҳида шакли ишлаб чиқилмаганлиги ҳамда унинг шакли учта қисмдан, яъни кириш, таҳлилий, якуний қисмлардан иборатлигини айтиб ўтган [4].

Бундан кўриниб турибдики, ташқи ва ички аудиторлар томонидан ҳўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати бўйича текширув натижаларини ўзида акс эттирувчи ҳисобот шакллари бир-биридан кескин фарқ қилади (1-жадвал).

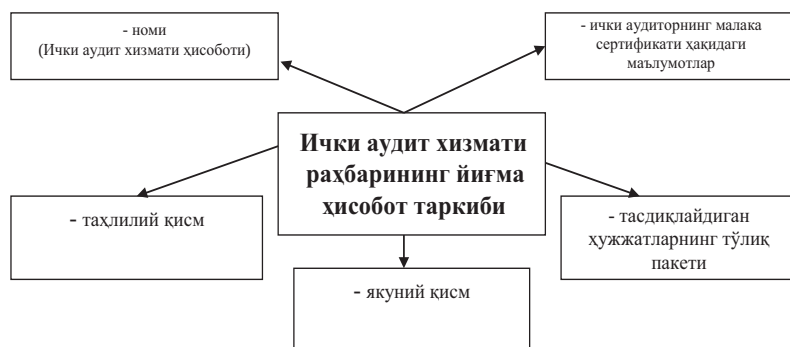
Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, ички аудит хизмати ҳисобини тақдим этиш, асосан ташқи аудит ҳисоботи каби муҳим ҳисобланади. Кузатув кенгаши томонидан назорат қилиш, инвесторлар учун ишончли маълумотларни ўз вақтида қабул қилиши учун ички аудит хизмати ҳисоботини тузиш тартибини жадал ривожлантириб бориш керак.

Шу сабабли, ички аудит хизмати ҳисоботини такомиллаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

Биринчидан, маълумки, ташқи аудитор ҳисоботи учун алоҳида 70-АФМС – “Аудиторлик ҳисоботи ва молиявий ҳисобот тўғрисидаги аудиторлик ҳулоаси”[3] аудиторлик фаолияти миллий стандарти мавжуд, лекин ички аудит хизмати ҳисоботини тартибга солиш учун фақат “Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида”ги Ни-

1-чизма. Ички аудит ўтказишга ва уни ўтказиш натижалари бўйича йиғма ҳисобот тузишга қўйиладиган талаблар

2-чизма. Ички аудит хизмати раҳбарининг йиғма ҳисоботи таркиби.

Ташқи ва ички аудит ҳисоботларининг фарқли жиҳатлари

Кўрсаткичлар	Ташқи аудитор ҳисоботи	Ички аудит хизмати ҳисоботи	Изоҳ
Номланиши бўйича	Аудиторлик ҳисоботи	Ички аудит хизмати йиғма (жамлама) ҳисоботи	Бир-биридан фарқ қилади
Меъёрий ҳужжатлар бўйича	“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун, 70-АФМС “Аудиторлик ҳисоботи ва молиявий ҳисобот тўғрисидаги аудиторлик хулосаси”	“Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида”ги Низом	Бир-биридан фарқ қилади
Текширувни амалга оширувчи шахсларнинг малака талаблари бўйича	Молия вазирлиги томонидан аудитор малака сертификати эга бўлган аудитор	Аудиторларнинг республика жамоат бирлашмаси томонидан ички аудитор малака сертификати эга бўлган ички аудитор	Бир-биридан фарқ қилади
Таркиби бўйича	3 та қисм, кириш, таҳлилий ва якуний	2 та қисм, таҳлилий ва якуний	Фақат кириш қисми билан фарқланади
Кириш қисми бўйича	Аудиторлик ташкилоти реквизитлари, шу жумладан, аудиторлик фаолиятини амалга оширишга лицензиянинг рақами ва санаси, аудиторлар ва аудиторлик текширувида қатнашган бошқа шахслар тўғрисидаги маълумотлар, шунингдек, аудиторлик текширувини ўтказиш учун асос ва ҳўжалик юритувчи субъект фаолиятининг умумий тавсифи	Мавжуд эмас	Ташқи аудитор ҳисоботида қайд этилади, ички аудит хизмати ҳисоботида мавжуд эмас
Таҳлилий қисм бўйича	Хўжалик юритувчи субъектда ички назорат ҳолатини текшириш натижалари (батафсил баёни), бухгалтерия ҳисоби ҳолати ва молиявий ҳисоботни текшириш натижалари, молиявий-хўжалик фаолиятини амалга ошириш пайтида қонунчилик талабларига риоя этилишини текшириш натижалари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаш ҳамда тўлашнинг тўғрилигини текшириш натижалари, активларнинг бутлигини текшириш натижалари	Тасдиқланган бизнес-режа бажарилишини, корпоратив бошқариш принципларига риоя қилинишини, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобнинг ҳолатини, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўғри ҳисоблаб чиқиши ва тўланишини, молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда қонун ҳужжатларига риоя этилишини, активларнинг ҳолатини, ички назоратнинг ҳолатини текшириш ва уларнинг мониторингини олиб бориш натижалари тўғрисидаги умумлаштирилган ахборот	Бир-биридан фарқланади

Якуний қисми бўйича	Аудиторлик ташкилотининг аниқланган четга чиқишлар ва ҳуқуқ бузилишларини бартараф этишга доир тавсияларини, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга доир таклифлари ва маслаҳатлари	Корхонанинг ижро этувчи органи ва таркибий бўлинмалари фаолиятига, шунингдек, ликвидлигига умумий баҳони, аниқланган четга чиқишлар ва қонунни бузишларни бартараф этиш бўйича ички аудит хизматининг тавсияларини ҳамда корхонанинг молия-хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга, корпоратив бошқаришни такомиллаштиришга доир умумлаштирилган таклифлар	Бир-биридан фарқланади
Тақдим этиш муддатлари бўйича	1 йилда бир марта – 1 майдан кечикмаган ҳолда	Ҳар чорак ва ҳисобот йилида	Бир-биридан фарқланади
Назорат қилувчи органлар	Ташқи фойдаланувчилар, давлат солиқ хизмати органи, инвесторлар	Кузатув кенгаши, таъсисчилар умумий йиғилиши	Бир-биридан фарқланади

зом мавжуд. Шунга қўшимча равишда алоҳида ички аудит миллий стандарти ишлаб чиқилса, ички аудит хизмати ҳисоботи амалиётда бир хил шаклда тузилиши ва тақдим этилиши тартибга солинади;

Иккинчидан, ташқи аудиторлик фаолият учун алоҳида “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун асосида мажбурий аудиторлик текширувидан ўтиши лозим бўлган ташкилотлар рўйхати, мажбурий аудитдан ўтишдан бўйин товланганда солинадиган тегишли жарима миқдорлари келтирилган. Шу сабабли ички аудит хизмати ҳисоботи Кузатув кенгашига тақдим этилгандан сўнг унинг бажарилишини таъминлаш мақсадида “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунга алоҳида ички аудит хизмати фаолияти киритилса ҳамда ички аудитор ҳисоботларидаги камчиликларнинг ўз вақтида бажарилиши киритилса, ички аудит хизмати ҳисоботининг назорати кучаяди;

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги 215-сон қарори билан тасдиқланган “Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида Низом”. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 42 (230)-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 21 декабрдаги “Акциядорлик жамиятларига хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. – Т.: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган. 1999-2015 йил.
4. Ж.А.Кеворкова. Внутренний аудит. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 319 с.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларига хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори [2] асосида хорижий инвесторнинг устав капиталидаги иштироки улуши 15 фоиздан кам бўлмаган акциядорлик жамиятларида ички аудит хизмати ҳисоботи ишончли бўлса, уларнинг ички аудит хизмати ходимларининг ишидан кенг фойдаланиш имкониятига эришилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисоби назорати ва ички аудитни тўғри йўлга қўйиш уларнинг мавжуд бўлган ресурсларидан самарали фойдаланиш, ҳисоб ва ҳисобот ахборотларининг сифатлигини таъминлаш ҳамда субъектнинг иқтисодий салоҳиятининг ошишига сабаб бўлади.

УЎТ:331.5+378(575.1)

Касбий таълимнинг ишлаб чиқариш ва меҳнат бозори билан ижтимоий шериклиги

Комил ЭШПЎЛАТОВ,
Тошкент шаҳридаги Г.В.Плеханов номидаги
Россия иқтисодий университетининг
мустақил тадқиқотчиси.

Касбий таълим меҳнат бозорини тартибга солишнинг стратегик воситаси ҳисобланади. У иқтисодий эҳтиёжларини қондириш билан бирга меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан самарали таъминлаш вазифасини ҳам ўтайди. Лекин таълим муассасаларини тугатаётган ёшларнинг билими, айниқса, амалий кўникмалари ҳамиша ҳам иш берувчилар талабига мутаносиб эмаслиги ҳоллари учраб турибди. Бу фақат таркибий ишсизликда, яъни иш кучининг янги иш жойлари талабига жавоб бермаслигида эмас, балки таълим соҳаси ривожланишининг меҳнат бозори реал эҳтиёжларидан жиддий равишда орқада қолаётганлигида ўз ифодасини топомқда. Шунинг учун ёшлар ўртасидаги ишсизлик муаммоси тобора кескинлашмоқда.

Ҳозирги вақтда дунёда 15-24 ёшдаги йигит-қизлар ўртасида ишсизлик даражаси 13,0 % ни, яъни 75 млн. кишини ташкил қилади. Бу жаҳондаги ишсизликнинг ўртача даражасидан (4,8%) деярли уч баравар кўпдир. Ёшлар ўртасида ишсизлик даражаси 2008 йилда бошланган глобал молиявий-иқтисодий инқироздан кейинги даврда 4 млн. кишига кўпайди.

Аннотация

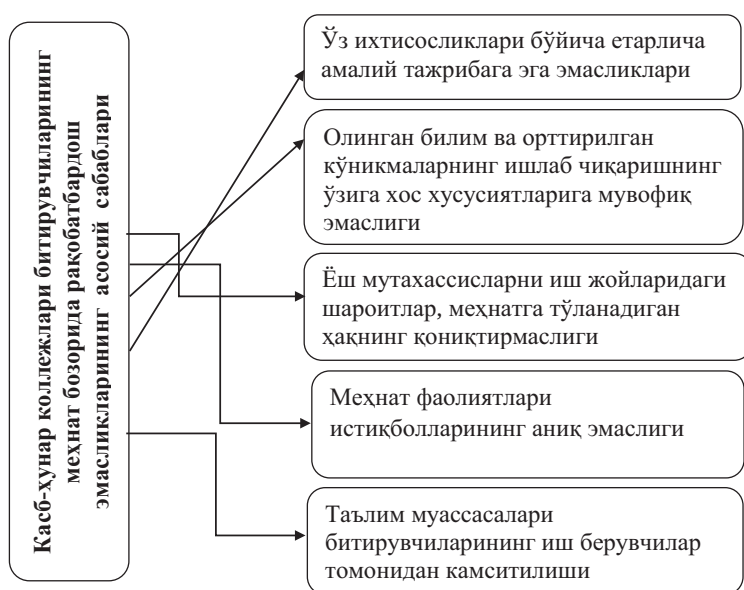
Ушбу мақолада бозор муносабатлари шароитларида таълим муассасалари олдида меҳнат бозорида рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш муаммолари, уларни ҳал этишда касбий таълимнинг ишлаб чиқариш ва меҳнат бозори билан ижтимоий шериклигини йўлга қўйишининг аҳамияти таҳлил этилган.

В данной статье рассматриваются проблемы подготовки конкурентоспособных специалистов на рынке труда в условиях рыночной экономики и важность совершенствования профессионального образования и социального партнерства образовательных учреждений на производстве.

In the article there considered problems of training competitive specialists in labor market in the conditions of market economy and the importance of improving vocational education and social partnership of educational institutions in the workplace.

Таълим муассасалари, шу жумладан, касб-хунар коллежлари битирувчиларининг меҳнат бозорида рақобатбардош эмасликларининг ўз сабаблари бор. Улар қуйидагилардан иборатдир (1-расм):

Калит сўзлар: касбий таълим, меҳнат бозори, иш берувчилар, ижтимоий шериклик, рақобат.

1-расм. Касб-хунар коллежалари битирувчиларининг меҳнат бозорида рақобатбардош эмасликларининг асосий сабаблари¹

- коллежаларнинг битирувчилари ўз ихтисосликлари бўйича ишлаб чиқаришдаги аниқ иш жойларида меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун етарлича амалий тажрибага эга эмасликлари;
- таълим муассасасида олинган билим ва орттирилган кўникмаларнинг ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ эмаслиги;
- ёш мутахассисларни иш жойларидаги шароитлар, меҳнатга тўланадиган ҳақнинг кўп ҳолатларда қониқтирмаслиги;
- меҳнат фаолиятлари истиқболларининг аниқ эмаслиги;
- амалдаги меҳнат қонунчилигида ёшларга қатор имтиёзлар берилиши кўзда тутилганлиги учун уларнинг иш берувчилар томонидан камситилиши ва бошқалар.
- коллежаларнинг битирувчилари ўз ихтисосликлари бўйича ишлаб чиқаришдаги аниқ иш жойларида меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун етарлича амалий тажрибага эга эмасликлари;
- таълим муассасасида олинган билим ва орттирилган кўникмаларнинг ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ эмаслиги;
- ёш мутахассисларни иш жойларидаги шароитлар, меҳнатга тўланадиган ҳақнинг кўп ҳолатларда қониқтирмаслиги;
- меҳнат фаолиятлари истиқболларининг аниқ эмаслиги;
- амалдаги меҳнат қонунчилигида ёшларга қа-

тор имтиёзлар берилиши кўзда тутилганлиги учун уларнинг иш берувчилар томонидан камситилиши ва бошқалар.

Меҳнат бозори воситасида таълим муассасалари билан ишлаб чиқариш ўртасида қалин ҳамкорликнинг йўлга қўйилмаслиги қуйидаги муаммоларни келтириб чиқариши аниқланган:

– биринчидан, давлатнинг ва уй ҳўжаликларининг мутахассислар тайёрлаш учун харажатлари касб-хунар коллежалари битирувчилари ишлаб чиқаришда ҳақ тўланадиган иш билан таъминланган тақдирдагина ўзини оқлайди. Ёшларнинг эгаллаган ихтисосликлари бўйича корхона ва ташкилотларда доимий иш жойларига эга бўлмасликлари инсон капиталига инвестицияларнинг бесамар бўлишига олиб келади;

– иккинчидан, таълим муассасаларида мутахассислар тайёрлаш даражасининг фан-техника тараққиёти суръатларидан орқада қолишига (зеро, билимлар ҳажми ҳар уч йилда икки бараварга кўпаяётгани ҳолда таълим муассасаларидаги ўқув дастурлари ва режаларига ўзгартиришлар киритиш кўп йилларга чўзилиб кетади);

– учинчидан, у ёки бу турдаги ихтисосликка ишлаб чиқариш эҳтиёжининг ўз вақтида қондира олинмаслигига (таълим муассасаларида таълим йўналишлари ва турлари ўзгартирилишининг иқтисодиётдаги янгилинишлар суръатларидан жиддий орқада қолаётганлиги);

– тўртинчидан, таълим муассасаларида талабаларга берилаётган билим ва кўникмаларнинг ишлаб чиқариш амалий таклифларига номувофиқликка олиб келиши ва бошқалар.

Касбий таълим сифатини ошириш барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, мамлакат рақобатбардошлигини кучайтиришнинг муҳим омилидир. “Бизнинг тадқиқотларимиз таълим ва ўқитиш миллий рақобатбардошлик устунлигини таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнашига бирор шубҳа қолдирмади, – деб ёзади машҳур олим М.Портер ўзининг “Халқаро рақобат” асарида. – Илғор сегментлар ва янги тармоқларда мураккаброқ рақобат устунлигига эришиш юқорида малакага ва қобилиятга эга

бўлган инсон ресурсларини талаб қилади. Мамлакат иқтисодиёти даражасини оширишга интилиш бўлса, инсон ресурсларининг сифати муттасил ошириб борилиши керак” [].

Аввал мавжуд бўлган тизимдаги таълим муассасаларининг битирувчиларини давлат томонидан тақсимланиши шароитларида таълим муассасалари билан корхоналар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосан иш кучини ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш масалаларини қамраб оларди. Бозор иқтисодиёти шаклланиши ва ривожлантирилиши билан “таълим муассасаси – корхона” ўзаро муносабатларида иқтисодий хусусиятларга эга таъсирчан механизмлар, хусусан, маркетинг кенгроқ қўлланиладиган бўлди.

Касбий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш унинг меҳнат бозори ва ишлаб чиқариш билан муносабатларида ижтимоий шерикликни йўлга қўйишни талаб этади. Ушбу ижтимоий шериклик, биринчи навбатда, таълим хизматларини ишлаб чиқарувчилар (таълим муассасалари) билан ушбу хизматларнинг истеъмолчилари (ишлаб чиқариш) ўртасидаги муносабатларни меҳнат бозори

орқали тартибга солишга йўналтирилгандир.

Ижтимоий шериклик тушунчаси биринчи марта Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа бўйича Иқтисодий комиссияси ҳужжатида белгилаб қўйилган эди. Бу тушунчага “Ижтимоий шериклик – давлат ва тадбиркорлар ўртасида жамиятга таълим муассасалари томонидан тақдим этилаётган хизматларни молиялаштириш, ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва бошқариш мақсадларида тузилган узоқ муддатли шартномалар турли шакллари қамраб оладиган ўзаро муносабатлар механизми” [3] деган таъриф берилган.

“Таълим муассасаси – меҳнат бозори – ишлаб чиқариш” тизимидаги ижтимоий шериклик қуйидагиларни назарда тутди (2-расм):

- касбий таълим соҳасидаги сиёсатни биргаликда ишлаб чиқиш ва изчил амалга ошириш;
- мутахассисларни касбий тайёрлаш сифатини ошириш учун ўз ресурсларини бирлаштириш;
- мақсадга эришиш учун давлат билан иш берувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар институционал шакллари яратиш;
- таълим муассасаларини биргаликда молиялаштириш ва бошқариш ҳисобига манфаатлар муштараклигини таъминлаш;
- ўзаро ижтимоий шерикликнинг институционал таркиби ва биргаликда фаолият олиб бориш механизмларини шакллантириш ва такомиллаштириш;
- меҳнат бозоридаги вазият ва миллий иқтисодиётнинг мутахассис кадрларга жорий ва истиқболдаги эҳтиёжи тўғрисидаги ахборотга эга бўлиш;
- таълим ва ўқув дастурлари ва режаларини биргаликда ишлаб чиқиш;
- мутахассислар тайёрлаш соҳалари ва турларига ўзгартиришлар киритиш бўйича таклифларни шакллантириш;
- таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни йўлга қўйиш;
- “таълим муассасаси – меҳнат бозори - ишлаб чиқариш” ўзаро ҳамкорлигининг мунтазам мониторингини олиб бориш;
- таълим муассасалари машғудотлари ва амалиётини ўтишга ишлаб чиқаришнинг етакчи ва тажрибали мутахассисларини жалб этиш;

2-расм. “Таълим муассасаси – меҳнат бозори – ишлаб чиқариш” ижтимоий шериклиги ⁴

• корхоналарда таълим муассасаларининг битирувчиларини ишга жойлаштириш учун иш жойлари тайёрлаш ва бошқалар.

“Таълим муассасаси – меҳнат бозори – ишлаб чиқариш” ижтимоий шериклиги бу келишув томонларининг ҳар бири учун бундай ҳамкорлик самаралари қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Таълим муассасаларида касбий таълимнинг молиявий асосини мустаҳкамлаш учун давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлардан ташқари ижтимоий буюртма асосида касбий тайёргарликни амалга оширишга қўшимча инвестицияларни жалб этиш имконияти пайдо бўлади. Улар, шунингдек, машғулотларни ўтказишга ва талабалар амалиётига ишлаб чиқаришнинг тажрибали мутахассисларни имтиёзли асосларда жалб эта оладилар. Бу эса таълим муассасасининг меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади.

2. Ижтимоий шерикликда иш берувчиларининг иштирок этиши уларга ўз ишлаб чиқаришлари учун аниқ ихтисосликлар бўйича ва малака стандартлари асосида кадрларни керакли миқдорда, шунингдек,

истикбол режаларини кўзлаб ҳам тайёрлашга имконият туғдиради. Улар таълим муассасалари ўқув дастурлари ва режаларига ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқига ҳам эга бўладилар.

3. Таълим муассасалари билан ишлаб чиқариш ўртасидаги бевосита ҳамкорлик иқтисодиётнинг тегишли тармоқларида касбий фаолиятда катта тажрибага эга бўлган мутахассисларни ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасаларида ўқитиш жараёнига жалб этиш тарзида ҳам амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу мутахассислар таълим фаолиятининг қуйидаги турларида айниқса фойдали бўлади:

- назарий ва амалий машғулотларни ўтказишда;
- курс ишларига раҳбарлик қилишда;
- диплом ишларига раҳбарлик қилишда ва бошқалар.

“Таълим муассасаси – меҳнат бозори – ишлаб чиқариш” ижтимоий шериклиги самарадорлигининг бош мезони – касб-ҳунар коллежлари битирувчиларининг ишлаб чиқаришда унумли иш жойи билан таъминланиши ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Айтуганов И.М., Дьячков Ю.А., Корчагин Е.А., Матухин Е.А., Сафин Р.С., Сучкова Т.В. Научные основы взаимосвязи профессионального образования и производства : Монография / Под общей редакцией доктора педагогических наук Г.В. Мухаметзяновой. - Казань: КГАСУ, 2009.- 250 с.
2. Портер М. Международная конкуренция /Перевод с англ./ Под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина. - М.; Международные отношения, 1993.
3. Guidelines on Private Public Partnerships for Infrastructure Development // UN, Economic Commission for Europe. Dec. 2000.

¹ Муаллиф томонидан тайёрланган.

² Портер М. Международная конкуренция /Перевод с англ./ Под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина. - М.; Международные отношения, 1993. - 679 с.

³ Guidelines on Private Public Partnerships for Infrastructure Development // UN, Economic Commission for Europe. Dec. 2000. С.4.

⁴ Муаллиф томонидан тайёрланган.

Банклар тўлов қобилиятига таъсир этувчи омил ва асосий тенденциялар

Севара АБДУЛЛАЕВА,
ТМИ докторант-тадқиқотчиси.

Халқаро иқтисодиётнинг глобаллашуви банкларнинг молиявий барқарорлиги ва тўлов қобилияти мустаҳкамлигига таъсир этувчи омилларнинг кўпқиррали эканлигини намоён этмоқда. Бу омилларни, кейинги йилларда, дунёда юз бераётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозлари, молия, истеъмол ва хизмат бозорлардаги халқаро баҳоларнинг беқарорлиги, мамлакатлар ўртасида қўлланлаётган санкциялар, меҳнат миграциялари, капитал ва инвестициялар оқимининг ўзгариши каби қатор ижтимоий-иқтисодий жараёнларда кузатиш мумкин.

Аннотация

Мақолада банк тўлов қобилиятига таъсир этувчи асосий омиллар ва банкларнинг молиявий барқарорлиги билан боғлиқ бўлган зиддиятларнинг вужудга келиш сабаблари таҳлил қилинган, бу борада айрим хулоса ва таклифлар шакллантирилган.

В статье рассматриваются основные факторы, влияющие на платежеспособность банков. Исследуются некоторые причины противоречия, связанные с положением финансовой устойчивости банков. Сделаны соответствующие выводы, а также разработаны некоторые рекомендации по совершенствованию учета основных факторов, влияющих на покупательную способность банков.

The article considers the main factors influencing solvency of banks. Also are being studied some causes of controversy relating to the financial stability statement of banks. Here are made corresponding conclusion as well as given recommendations on improving account of the main factors influencing purchasing power of banks.

Шундай шароитда халқаро иқтисодиётда рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий тебранишларнинг банклар тўлов қобилияти мустаҳкамлигига бўлган таъсирини юмшатиш бўйича самарали пул-кредит сиёсати ва стратегиянинг жорий этилиши, банкларнинг турли даражадаги ташқи ва ички ўзгаришларга мослашувчанлигининг таъминланганлиги

муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, банкларнинг тўлов қобилиятини таъминлашга қатор меъёрий ҳужжатлар ва мезонлар хизмат қилади. Масалан, уларнинг ичида энг асосий меъёрлардан бири банкларнинг ликвидлиги ҳисобланади.

Бугунги кунда, мамлакатимиз банк тизимининг

Калит сўзлар: банк тўлов қобилияти, ташқи ва иқтисодий вазият, пул бозори, банк капитали, молиявий ресурслар.

жорий ликвидлик коэффициенти (0,30) талаб даражасидан икки баробар юқори бўлиб, 2016 йилда 65 фоизни ташкил этди [1]. Албатта, ушбу коэффициентининг юқори даражада эканлиги ижобий ҳолат ҳисобланади. Бироқ, масаланинг бошқа жиҳати ҳам мавжуд бўлиб, биринчидан, банкларнинг ликвид маблағлари даромад келтирмайдиган ва реал секторнинг ривожланишида иштирок этмайдиган активлар ҳисобланади, иккинчидан, республика бўйича барча тижорат банкларининг ўртача ёки бош банк жорий ликвидлик коэффициентининг юқори даражада таъминлангани уларнинг қуйи бўлимларида ликвидлик коэффициенти таъминланган деган хулосани аниқлатмайди.

Фикримизча, банклар тўлов қобилиятини мустаҳкамлашга таъсир этувчи омиллар хусусида гап кетганда, айниқса, назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этганда, уларнинг таъсир доираси ва намоён бўлиш нуқтаи назаридан таснифлаш зарурдир. Бунда, банкларнинг тўлов қобилияти мустаҳкамлигига таъсир этувчи салбий омилларни батафсил, шаффоф, аниқ, содда ва тушунарли тарзда баҳолаш учун макроиқтисодий ва микроиқтисодий омиллар, агар зарурият бўлса банк фаолияти билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган омиллар сифатида ҳам гуруҳларга ажратиб тадқиқ қилиш лозим. Қуйида, дастлаб банкларнинг тўлов қобилиятини мустаҳкамлигига таъсир қиладиган макроиқтисодий даражадаги омилларнинг асосийларини кўриб чиқамиз.

а) Ташқи иқтисодий вазият. Мамлакатимиз банклари тўлов қобилияти мустаҳкамлигига салбий таъсир этувчи ташқи омиллар таркибига халқаро истеъмол бозорларида Ўзбекистоннинг аънавий товарларига бўлган талаб ва баҳоларнинг пасайиши, экспортнинг асосини ташкил қиладиган хом-ашё товарлар баҳосининг кескин тебраниши, тўғридан-тўғри хорижий капиталлар ва меҳнат мигрантларининг жўнатмалари ҳажмининг қисқариши каби ҳолатлар банкларнинг молия бозоридан жалб қиладиган ресурслари даражасига таъсир кўрсатади.

б) Ички иқтисодий вазият. 1) Аҳолининг номинал даражадаги даромадлари йилдан-йилга ошиб борсада, бироқ хорижий ва маҳаллий бозорларда истеъмол товарлар хом-ашёлар баҳосининг сезиларли даражада юқорилиги натижасида уларнинг реал даромадлари ҳажми пасаймоқда. Бу ўз навбатида, аҳолининг банклардаги омонатлари ҳажмини барқарор суръатда ошириш имкониятларини па-

сайтирмоқда. 2) Корхона ва ташкилотлар рақобатдошлиги ва уларнинг экспорт салоҳиятини ошириш банкларнинг тўлов қобилияти мустаҳкамлигига таъсир қилувчи бевосита омиллардан ҳисобланади, чунки банк мижозининг молиявий аҳволи қанчалик юқори бўлса, аҳолининг истеъмол товарларига бўлган талаби маҳаллий ишлаб чиқариш ҳисобидан қондирилса, хорижий валюталарга бўлган талаб шу даражада қисқаради ва миллий валютанинг сотиб олиш қобилияти ортади. Бироқ, маҳаллий корхона ва ташкилотларнинг рақобатдошлигини оширишга бевосита дахлдор бўлган ишлаб чиқариш воситалари жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириб қолган, уларнинг айримлари 1975-1980 йилларда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилаётган ускуналардир.

Мазкур масалага мамлакатимиз Биринчи Президенти И.Каримов ўз даврида алоҳида эътибор бериб: “Ҳеч кимга сир эмаски, ишлаб чиқариш харажатларининг юқори экани, тайёрланаётган маҳсулотларнинг материал ва энергияни кўп талаб қилиши ва аввало иқтисодиёт реал сектори тармоқларининг технологик жиҳатдан қолақлиги бугунги кунда рақобатдошликни оширишда жиддий тўсиқ бўлмоқда” [2] дея таъкидлаган эдилар. “Натижада бундай тенденциянинг сақланиб қолиши миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлиги даражасига салбий таъсир кўрсатиб, унинг ўсишини пасайтирмоқда” [3]. Буларнинг барчаси мамлакат тижорат банклари молиявий барқарорлиги ва тўлов қобилияти мустаҳкамлиги билан боғлиқ зиддиятларни вужудга келишига сабаб бўлмоқда.

в) Пул бозорининг ҳолати. Мамлакатдаги монетар сиёсат тижорат банкларининг ликвид ва бошқа молиявий маблағларга бўлган талабини тўлиқ ва ўз вақтида қондирилишига қаратилиши лозим. Бунинг учун мамлакатда озиқ-овқат, техника, кийим-кечак, қурилиш ва бошқа бозорлари мавжуд бўлгани сингари пул бозорлари ҳам мавжуд бўлиши лозим. Пул бозоридаги баҳолар талаб ва таклиф асосида ўрнатилиши, улар томонидан амалга оширилаётган пул таклифи мавжуд талабни тўлиқ қондириш имкониятига эга бўлиши зарур. Акс ҳолда, банкларнинг реал секторни кредитлаш, аҳолига узоқ муддатли ипотека ва истеъмол кредитларини бериш ҳамда мажбуриятларни бажаришда муаммолар пайдо бўлади, яъни банкларнинг тўлов қобилияти заифлашади.

г) Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати. Тижорат банкларининг тўлов қобилияти мустаҳкам-

лигига Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати (қайта молиялаш ставкаси, мажбурий захира меъёри, очиқ бозордаги операциялари, депозит ва валюта сиёсати) бевосита таъсир қиладиган омиллар ҳисобланади.

Яна бир муҳим масала – бу тижорат банкларининг тўлов қобилияти мустаҳкамлигига таъсир этувчи микродаражадаги омиллар хусусида, улар қуйидагилардан иборат.

1. Банк капиталининг етарлилиги ва манбалари. Банк капитали тижорат банклари тўлов қобилияти мустаҳкамлигини таъминлайдиган муҳим молиявий манбалардан бири ҳисобланади. Шунингдек, банкларнинг капитали қайси манбалар ҳисобидан шаклланиши, уларнинг капитал таркибидаги улуши ҳам ўта муҳим кўрсаткичдир. Тижорат банклари капиталининг етарлилиги, уларнинг манбаларининг ҳажми ва нисбатига бўлган барча талаблар Марказий банк томонидан ўрнатилади ва назорат қилиб борилади[4].

Таъкидлаш жоизки, банкларнинг тўлов қобилияти мустаҳкамлигига бевосита таъсир этувчи банклар капиталининг етарлилиги мамлакатимиз тижорат банклари томонидан юқори даражада бажарилаётган (2014 йил 23,4%).

б) Банкларнинг барқарор молиявий ресурслари базаси. Барқарор молиявий ресурслари деганда банкларнинг узоқ муддатли депозитлари, муомалага эмиссия қилган облигациялари, пул бозоридан жалб этилган кредит маблағлари назарда тутилмоқда. Ушбу маблағларнинг узоқ муддатли молиявий манбалар ҳисобидан шакллантирилиши банкларга қатор имкониятларни беради. Биринчидан, рискли активлар ҳажмини ошириш орқали банкнинг даромадлари ҳажмини кўпайти-

риш имконияти пайдо бўлади. Иккинчидан, банк мажбуриятлари ва рискли активлари бўйича рискнинг хавфсиз даражаси таъминланади. Учинчидан, банкларнинг тўлов қобилияти мустаҳкамлиги ошади ва маблағларни самарали бошқариш имконияти кенгайди.

Тадқиқотларимиз давомида банклар тўлов қобилияти мустаҳкамлигини таъминлаш билан боғлиқ асосий тенденциялар ҳам аниқланди. Жумладан:

1. Банк миқозлари ва омонатларининг нақд пулга бўлган талабини қондиришда мавжуд узилишларнинг мавжудлиги.

2. Банклар тўлов муаммоси билан боғлиқ яна бир муаммо, миллий валютанинг хорижий валюталарига нисбатан расмий ва норасмий курси ўртасида фарқнинг (2016 йил январь 60%) мавжудлиги.

3. Истеъмол товарлари ва хизматлар баҳосининг нақд ва нақдсиз ҳисоб-китоблар ўртасида мавжуд фарқларнинг сақланиб қолаётганлиги.

4. Тижорат банкларининг капиталлашув даражасининг мамлакт ЯИМга нисбатан пастлиги (2016 йил 4,8%) ва капитал таркибида беқарор манбаларнинг сақланиб қолаётганлиги.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, тижорат банклари тўлов қобилияти мустаҳкамлигига таъсир этадиган омиллар жуда кўпқиррали бўлиб, улар амал қилишининг мақбул даража ва меъёрларини таъминлаш мамлакатда ижтимоий-иқтисодий зиддиятларнинг вужудга келишининг олдини олади. Мамлакатимиз Марказий банки банкларнинг тўлов қобилиятига таъсир этувчи омилларнинг ижобий жиҳатларини жорий этиш бўйича самарали монетар воситаларни жорий этиш эса банкларнинг тўлов қобилияти мустаҳкамлигини таъминлашда муҳим омил вазифасини бажаради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Монетар сиёсатининг 2017 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари (Ўзбекистон Республикаси МБ веб саҳифаси: www.cbu.uz).
2. И.А.Каримов. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. –Т.: “Ўзбекистон”, 2014. 27-б.
3. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана: Чепель С.В. /Монография/ Ташкент: IFMR, 2014. -316 с. Стр. 90.
4. А.А.Омонов. Тижорат банклари молиявий ресурсларини бошқариш. Монография. 2-нашри. –Т.: “Иқтисод-молия”. 2010. 292-б.

Солиқ тизимида солиқ маслаҳатининг аҳамияти

Санжар ШЕРОВ,
Тошкент Молия институти.

Бугунги кунда мамлакатимизда солиқ тизимининг ривожланиб бориши, солиқ назоратининг такомиллашиб бориши, солиқ рискларининг ва мос равишда, солиқларни режалаштириш аҳамиятининг ошиб бориши кабилар солиқ тизимида нисбатан янги соҳа — солиқ маслаҳатини такомиллаштириш эҳтиёжини юзага келтирмоқда. Шунингдек, мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сонининг йилдан-йилга ошиб бориши, хорижий инвесторларнинг мамлакат бозорига бўлган қизиқишларининг тобора ортиб бориши ва уларни жалб қилиш суръатларининг ўсиши, шунингдек, янгидан-янги мулкчилик шакллариининг ривожланиб бориши солиқ маслаҳатчиларига бўлган талабни янада оширмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: "...хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётимизни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим манбаи ва омили ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси айнан ушбу соҳа ялпи ички маҳсулотни шакллантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, одамларнинг фаровонлигини оширишда етакчи ўрин тутишини кўрсатмоқда"¹. Дарҳақиқат, солиқ маслаҳати ҳам хизматлар соҳасидаги янги ва муҳим йўналишлардан бири бўлиб, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга устуворлик билан ёндашилаётганлиги солиқ маслаҳати хизматларининг ҳам ривожланишига туртки бўлмоқда.

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида солиқ маслаҳатининг ривожланиш масалалари ўрганилган. Муаллиф муаммони ёритишда унинг назарий асосларини тавсифлашга эътибор қаратган. Бу мақоланинг илмийлик даражасини ошириб, ҳар қандай ўқувчининг муаммо тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилишига имкон яратади. Мақолада солиқ маслаҳатига оид хорижий мамлакатларнинг илгор тажрибалари ҳам таҳлил қилинган.

В данной статье изучены проблемы развития налогового консалтинга в Республике Узбекистан. При освещении проблемы автор сделал акцент на описании ее теоретических основ. Такой подход, увеличивая научный уровень статьи, дает читателю ясное представление о проблеме. Также в статье проведен анализ передового опыта зарубежных стран по налоговому консалтингу.

This article studied the issues of tax consulting in the Republic of Uzbekistan. By characterizing an issue, the author emphasizes on description of its theoretical basis. Such approach, increasing the scientific level of article, gives the reader a clear understanding of the issue. This article also analyzes the advanced experience of foreign countries on tax consulting.

Калит сўзлар: солиқ маслаҳати, хўжалик юритувчи субъектлар, солиқ хизмати, солиқ аудити.

Солиқ маслаҳати хусусида қисқача. Энди солиқ маслаҳатининг ўзи хусусида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Солиқ маслаҳати деганда биринчи навбатда солиқлар ва солиққа тортиш масалалари юзасидан кўрсатиладиган профессионал юридик хизматлар мажмуи тушунилиб, уларнинг асосий мақсади солиққа тортишни оптималлаштириш, хусусан, ташкилот томонидан солиқ тўловларининг амалга оширилишини ўрганиш ва бирламчи ҳужжатларнинг зарур даражадаги сифатини таъминлаш кабилардан иборат бўлади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бугунги

кунда солиқ маслаҳати тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жойизки, солиқ маслаҳатининг ривожланиб бориши келгусида солиқ хизматига келадиган тўловларни янада оптималлаштириш имкониятини яратади. 1-жадвалда солиқ маслаҳатининг асосий йўналишлари ўз ифодасини топган.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шунини кўрсатмоқдаки, бугунги кунда солиқ маслаҳати хизматлари кўрсатадиган консалтинг компаниялари ўз мижозларининг доимий ҳамроҳларига айланиб бориш-

1-жадвал.

Солиқ маслаҳатининг асосий йўналишлари²

Солиқ маслаҳатининг асосий йўналишлари	
	Амалга оширилган битимлар ва ташкилотнинг бошқа хўжалик фаолиятига оид бўлган солиқ масалалари таҳлилини ўтказиш
	Солиқ аудити (аудит хизматлари ташкилот томонидан солиқлар ва бошқа тўловларнинг ҳисобини юритиш ҳамда уларни турли даражадаги бюджетлар ва бюджетдан ташқари фондларга тўлаш тартибини солиқ қонунчилиги билан белгиланган меъёрларга мос келиш, келмаслигини текширишдан иборат бўлади). Солиқ аудити солиқ солинадиган база ҳисобининг тўғри шакллантирилишини
	Шартномаларнинг солиқ экспертизаси (шу жумладан шартнома тузишнинг солиқ натижаларини баҳолаш)
	Солиқларни режалаштириш
	Солиққа тортишга тегишли бўлган масалалар бўйича умумий маслаҳатлар
	Солиқ хизмати текшируви давомида мижозга ҳамроҳлик қилиш (солиқ текшируви натижаларига тегишли бўлган эътирозларни тайёрлаш)
	Солиқ хизмати бўлган ўзаро келишмовчиликларни судгача ҳал этишга кўмаклашиш
	Ташкилотнинг солиқ ҳисоби: Ўзбекистон Республикаси қонунчилигидаги сўнгги ўзгаришларга мувофиқ равишда ташкилотнинг оптимал ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, унга ҳамроҳлик қилиш
	Оптималлаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш, шунингдек, мижознинг солиққа тортиш базасини баҳолаш
	Солиқ арбитражи – ташкилотнинг солиққа тортиш масалалари бўйича манфаатларини арбитраж судига тақдим этиш

моқда. Бундай ҳамроҳлик Tax Counseling термини билан номланаётган бўлиб, мижоз доимий равишда ўз маслаҳатчилари билан алоқада бўлиб туради ва айнан ана шу кўрсаткич дунё мамлакатларида солиқ маслаҳати хизматлари кўрсатадиган консалтинг компанияларнинг юқори рейтингини белгилаб бермоқда. Бундан ташқари, ҳукумат даражасида солиқ маслаҳатини қўллаб-қувватлашга катта эътибор қаратишмоқда. Масалан, Япония, Жанубий Корея, Ҳиндистон ва бошқа шу каби кўплаб мамлакатларда хўжалик юритувчи субъектларга солиқ маслаҳати хизматлари тўғрисида энг янги маълумотлар билан таъминланиб келаётган кўплаб веб портал ва сайтлар фаолият кўрсатиб келмоқда.

Мамлакатимизда солиқ маслаҳати хизматлари 2006 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Солиқ маслаҳати тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинганидан кейин ривожлана бошланганлиги солиққа оид мавжуд муаммоларнинг янада самарали ечим топишига имкон яратди. Шуниси диққатга сазоворки, бугунги кунда мамлакатимизда Солиқ маслаҳатчилари палатасининг фаолият кўрсатиши бу борада ривожланган мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда иш олиб борилаётганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда солиқ маслаҳатининг ривожланиш истиқболлари. Мамлакатимиз солиқ қонунчилигига кўра, олий маълумотга ва олий ўқув юртини битиргандан кейин камида 5 йиллик, шу жумладан иқтисодий ёки юридик ихтисослик бўйича камида 2 йиллик иш стажига эга бўлган, шунингдек солиқ маслаҳатчиларини тайёрлаш бўйича махсус курсда таҳсил олган шахслар солиқ маслаҳати хизматларини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлишади. Бўлғуси солиқ маслаҳатчиларига нисбатан бундай талабларнинг амал қилиши ҳам солиқ маслаҳати борасида малакали хизматлар кўрсатишга эришиш йўлида қўйилаётган муҳим қадамлардан биридир. Бугунги кунда мамлакатимизда

100 га яқин солиқ маслаҳатчилари фаолият кўрсатаётган бўлиб, уларнинг манфаатларини 2009 йилдан буён юқорида айтиб ўтганимиздек, Солиқ маслаҳатчилари палатаси ҳимоя қилиб келмоқда. 2-жадвалда мамлакатимиздаги солиқ маслаҳатчилари томонидан кўрсатилаётган маслаҳат хизматлари қисқача ифода этилган:

Биз юқорида мамлакатимизда солиқ маслаҳати хизматлари сифатини ошириш мақсадида солиқ маслаҳатчиларига қўйиладиган талаблар хусусида қисқача тўхталиб ўтдик. Шу билан бирга “Солиқ маслаҳати тўғрисида”ги Қонунда кўрсатилишича, солиқ маслаҳатчилари ташкилоти солиқ маслаҳати бўйича хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномани бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида мижозга зарар етказганлиги учун жавобгар бўлади. Мижозга етказилган зарарларнинг, шу жумладан бой берилган фойданинг ўрни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланиши керак[4]. Бундан ташқари, солиқ маслаҳати соҳасидаги ваколатли орган бўлган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган солиқ маслаҳати миллий стандартлари амал қилаётган бўлиб, булар ҳам солиқ маслаҳати хизматлари сифатини оширишга хизмат қилиб келмоқда ва ҳ.к.

Умуман олганда, мамлакатимизда солиқ маслаҳатини ривожлантириш ва бу борадаги хизматлар сифатини ошириш йўлида эришилаётган ижобий натижалар хусусида яна кўплаб гапириш мумкин. Бироқ, бу борада мавжуд ижобий силжишлар билан биргаликда айрим камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйида ўз ифодасини топган:

- амалдаги Қонунда солиқ маслаҳати бўйича хизматлар фақат солиқ маслаҳати ташкилоти – юридик шахс томонидан ҳақ эвазига кўрсатилиши лозимлиги аниқ белгилаб қўйилган. Лекин шунга қарамай, ама-

2-жадвал.

Солиқ маслаҳатчилари томонидан мижозларга кўрсатилаётган маслаҳат хизматлари³

№	Солиқ маслаҳати хизматлари
1.	Мижозларга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлаш масалалари бўйича маслаҳат бериш
2.	Солиқ ҳисоботини тузишда мижозга ёрдам кўрсатиш
3.	Солиқ солиш объектлари ва солиқ солиш билан боғлиқ бўлган объектларни аниқлаш ҳамда уларнинг ҳисобини юритиш
4.	Судда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат қилувчи органларда солиқ солиш масалалари бўйича мижоз номидан ва унинг топшириғига биноан вакиллик қилиш
5.	Солиқ маслаҳати бўйича хизматлар билан бир қаторда улар бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш, тиклаш ва юритиш; молиявий ҳисобот тузиш; бухгалтерия ҳисоби, менежмент ва молия-хўжалик фаолиятининг бошқа масалалари бўйича консалтинг хизматлари кўрсатиш

лиёт кўплаб бошқа шахслар томонидан ҳам солиқ маслаҳати бўйича хизматлар амалга оширилаётганлигини кўрсатмоқда. Чунки, улар фаолиятини тартибга солувчи тегишли қонун ҳужжатларида солиқ масалаларига оид кўрсатиладиган хизматлар учун жавобгарлик чоралари белгиланмаган;

- жойларда бундай шахслар фаолиятини давлат органлари томонидан назорат қилиш ва мувофиқлаштириш тизими етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги солиқ тўловчилар учун катта таваккалчилик юзага келтириши мумкин;

- жойларда солиқ масалалари бўйича хизматлар ким томонидан ва қандай амалга оширилаётганлигига доир мониторингни сифатли юритиш бўйича етарли даражада имконият яратилмаган ва ҳ.к.

Бугунги кунда мамлакатимизда солиқ маслаҳати-га оид бу ва бошқа шу каби муаммоларни бартараф этиш мақсадида кўплаб тадбирлар амалга оширилаётган бўлиб, улар асосан бу борадаги қонунчилик ҳужжатларини янада такомиллаштириш ва юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, солиқ хизматлари сифатини оширишга қаратилган. Биз тадқиқотимиз натижаларига асосланган ҳолда солиқ маслаҳати борасида мавжуд камчиликларни бартараф этиш борасида қуйидаги тавсияларни келтириб ўтамиз:

- мамлакатимизда солиқ маслаҳати хизматларига бўлган талабнинг ошиб бораётганлигини ҳисобга олган ҳолда, бу соҳада мутахассислар тайёрлайдиган муассасалар тизимини кенгайтириш керак;

- юқорида айтиб ўтганимиздек, хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда мамла-

катимизда хўжалик юритувчи субъектларни солиқ маслаҳати хизматларига оид янги-янги маълумотлар билан таъминлаб боровчи веб портал ва сайтларни ишга тушириш керак;

- Солиқ маслаҳатчилари палатаси фаолиятини кенгайтириш, бунда жойларда солиқ маслаҳатчиларининг ўз ташаббуслари билан солиқ маслаҳатчилари палаталарини тузишни қўллаб-қувватлаш керак ва ҳ.к.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида солиқ маслаҳатининг аҳамияти ошиб бормоқда. Бунинг натижаси сифатида мамлакатда солиқ маслаҳатининг қонуний асослари тобора такомиллашиб бормоқда, малакали ва замон талабларига мос келадиган солиқ маслаҳати хизматларининг сони ошиб бормоқда, солиқ маслаҳатчилари учун кўплаб имтиёзларнинг яратилиши бу соҳа билан шуғулланмоқчи бўлган тадбиркорлар сонининг ошишига олиб келмоқда. Энг аҳамиятли томони шундаки, мамлакатда солиқ маслаҳатини ривожлантиришнинг асосий пойдевори яратилган бўлиб, бунга яққол мисол қилиб “Солиқ маслаҳати тўғрисида”ги Қонун, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган солиқ маслаҳати миллий стандартлари, Солиқ маслаҳатчилари палатаси каттабларни кўрсатиш мумкин. Шунини мамнуният билан айтиш керакки, мамлакатимизда солиқ маслаҳатини ривожлантиришда жаҳон мамлакатлари, хусусан ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ёндашилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.

2. Климова Н. В., Касьянова С. А. Налоговый консалтинг: бухгалтерский учет и финансовый анализ. Учебное пособие. М.: Экоинвест, 2011. с. 123-124

3. Маслаҳат сўраб солиқ маслаҳатчиси ҳузурига.... “Солиқ ва божхона хабарлари” газетаси. 2013 йил 51-сон.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Солиқ маслаҳати тўғрисида”ги Қонуни. “Халқ сўзи” газетаси, 2006 йил 22 сентябрь.

¹ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасидан.

² Климова Н. В., Касьянова С. А. Налоговый консалтинг: бухгалтерский учет и финансовый анализ. Учебное пособие. М.: Экоинвест, 2011 г.

³ Маслаҳат сўраб солиқ маслаҳатчиси ҳузурига.... “Солиқ ва божхона хабарлари” газетаси. 2013 йил 51-сон.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Солиқ маслаҳати тўғрисида”ги Қонуни. “Халқ сўзи”, 2006 йил 22 сентябрь, 177-сон.

Номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг ўзига хос усуллари

Амир ХУДАЙҚУЛОВ,
Термиз давлат университети
“Иқтисодиёт” кафедраси ўқитувчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада номоддий активлар ҳақида тушунча ва ҳўжалик амалиётларида уларга амортизация ҳисоблашнинг ҳар бир тури бўйича юзага келадиган вазиятлар ёритиб берилган.

В данной статье освещены понятие нематериальных активов, а также ситуации, возникающие при вычислении каждого метода амортизации им в хозяйственной деятельности.

In the given article deals with the notion of intangible assets and the situations arisen on each type amortization calculation in economics practice is highlighted.

Бугунги кунда мамлакатимизда номоддий активларга амортизация ҳисоблаш усуллари тўғри аниқлаш ва уларни ҳўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқариш ҳамда маъмурий бошқариш жараёнида тўғри ҳисобини олиб бориш, шунингдек ҳисоб амалиётларини аниқлаштириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Номоддий активлар деб, ишлаб чиқариш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш ёки сотиш жараёнида узоқ муддат фойдаланилиб ўз қийматини аста-секинлик билан маҳсулот, иш ва хизматлар таннарихи ёки давр харажатларига ўтказиб борадиган, лекин моддий кўринишга эга бўлмаган мол-мулк объектларига айтилади.

Номоддий активларнинг амортизацияси бўйича асосий қоидаларни биз 7-сонли “Номоддий активлар” бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 7-параграфидан олишимиз мумкин¹. Номоддий актив бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблаш мазкур объект номоддий активлар таркибига қабул қилинган ойдан кейинги ойнинг биринчи санасидан бошланади ҳамда мазкур номоддий активнинг амортизацияланадиган қиймати тўлиқ сўндирилгунга қадар ёки бу номоддий активни баланс ҳисобидан чиқарилгунга қадар амалга оширилади. Уларга амортизация ҳисоб-

лашни тўхтатиш эса амортизацияланадиган қиймати тўлиқ сўндирилгач ёки ушбу номоддий актив баланс ҳисобидан чиқарилган ойдан кейинги ойнинг биринчи санасидан амалга оширилади. Дейлик, биз номоддий активни 2017 йил 5 январда баланс ҳисобидан чиқарсак, унга 2017 йил январь ойи учун бир ойлик амортизацияни тўлиқ ҳисоблаймиз ва 2017 йил 1 февралдан амортизация ҳисоблашни тўхтатишимиз лозим бўлади.

Фойдали хизмат муддатини белгилаш мумкин бўлмаган номоддий активлар бўйича амортизация

Калит сўзлар: амортизация, дастлабки қиймат, амортизациянинг йиллик суммаси, жамғарилган эскириш, қолдиқ қиймати, тўғри чизиқли усул, ишлаб чиқариш усули, камайиб боровчи қолдиқ усули, кумулятив усул.

ажратмалари меъёри беш йил этиб белгиланади, аммо мазкур муддат корхона фаолият кўрсатиш муддатидан ошмаслиги лозим. Ўзбекистон Республикасида “Номоддий активлар” номи 7-сонли БХМСга мувофиқ номоддий активларга амортизация ҳисоблаш тўртта усулда амалга оширилади. Жумладан:

1. Тўғри чизиқли усул, яъни бир маромли усул.
2. Ишлаб чиқариш усули, яъни бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш усули.
3. Камайиб борувчи қолдиқ усули, яъни икки ба-равар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули.
4. Кумулятив усул, яъни йиллар суммаси усули.

Номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг ҳар бир усули бўйича алоҳида вазиятларда кўриб чиқамиз.

1. Тўғри чизиқли усул шунга асосланадиги, амортизация тенг маромда, номоддий активларни фойдали хизмат муддати мобайнида уларнинг амортизацияланадиган қийматидан келиб чиққан ҳолда тенг улушларда ҳисобланади.

Дейлик, “Тошкент тезкор босмахонаси” МЧЖ муаллифлик шартномаси бўйича 15 млн. сўм тўлаб, “Бошланғич математика” китобини 4 йил давомида 550 минг нусхада нашр қилиш ҳуқуқини сотиб олди. Мазкур номоддий актив учун амортизацияни тўғри чизиқли усул бўйича ҳисоблаш вазиятини кўриб чиқамиз.

Амортизацияни бир маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация номоддий активнинг қиймати ва унинг фойдаланиш муддати (4 йил) дан келиб чиққан ҳолда, тенг улушларда ҳисобланади.

Амортизация ажратмаларининг тўрт йиллик суммаси:

$15\,000\,000 / 4 = 3\,750\,000$ минг сўмни ташкил қилади.

Тўрт йил давомида амортизация ҳисоблашни қуйидагича акс эттиришимиз мумкин:

2. Амортизация ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули, яъни бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш усули ҳар бир муайян йилда номоддий активдан фойдаланишдан олинadиган маҳсу-

лотларни ҳисобга олишга асосланган.

Мазкур усул бўйича ҳар йиллик амортизация миқдорини ҳисоблаш учун бутун фойдали хизмат муддатидаги дастлабки баҳодаги номоддий активнинг амортизацияланадиган қийматини ва амортизация даврининг муайян йилида ишлаб чиқариш, иш бажариш мўлжалланган ишлар ҳажмини аниқлашимиз лозим бўлади. Ишлар ҳажми сифатида маҳсулот бирликлари сони, ишланган соатлар сони ва бошқаларни олишимиз мумкин.

Номоддий активга амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳисобот давридаги маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмининг натурал кўрсаткичидан ҳамда амортизацияланадиган қийматни номоддий активнинг бутун фойдали хизмат муддатидаги назарда тутилаётган маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига нисбатидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Дейлик, “Тошкент тезкор босмахонаси” МЧЖ муаллифлик шартномаси бўйича 15 млн. сўм тўлаб, “Бошланғич математика” китобини 4 йил давомида 550 минг нусхада нашр қилиш ҳуқуқини сотиб олди. Мазкур номоддий актив учун амортизацияни ишлаб чиқариш усули бўйича ҳисоблаш вазиятини кўриб чиқамиз.

Биринчи икки йилда ҳар йили 150 мингдан, учинчи йилда 200 минг, тўртинчи йилда 50 минг нусха китоб чиқариш режалаштирилди.

Ушбу вазиятда йиллик амортизация ажратмалари бир йилда нашр қилиниши режалаштирилаётган китоб нусхалари миқдorigа боғлиқ ҳолда ҳисоблаб чиқилади, яъни:

1 нусхага амортизация харажатлари қуйидагича аниқланади:

$15\,000\,000 \text{ сўм} / 550\,000 \text{ нусха} = 27,27 \text{ сўм/нусха}$

Сўнгга йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳар бир йилда режалаштирилган нусхалар миқдорини 1 нусха амортизация харажатларига кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Шундай қилиб, биринчи йилда амортизация суммаси 4 090 909,09 сўм

1-жадвал.

Номоддий активларга тўғри чизиқли усул бўйича амортизация ҳисоблаш²

(сўмда)

Саналар	Дастлабки қиймати	Амортизациянинг йиллик суммаси	Жамланган эскириши	Қолдиқ қиймати
Харид санасида	15 000 000	-	-	15 000 000
1-чи йилнинг охири	15 000 000	3 750 000	3 750 000	11 250 000
2-чи йилнинг охири	15 000 000	3 750 000	7 500 000	7 500 000
3-чи йилнинг охири	15 000 000	3 750 000	11 250 000	3 750 000
4-чи йилнинг охири	15 000 000	3 750 000	15 000 000	0

(150 минг нусха $\times$ 27,27 сўм/нусха) ни ташкил қилади. Мазкур бир йиллик амортизация суммасини қуйидаги усулда ҳам аниқлаш мумкин:

$$15\,000\,000 - 550\,000$$

$$x - 150\,000$$

$$x = 15\,000\,000 \times 150\,000 / 550\,000$$

$$x = 4\,090\,909,09 \text{ сўм}$$

Навбатдаги йиллик амортизация суммалари ҳам худди шундай тартибда ҳисобланади.

Амортизация ҳисоблаш жадвали қуйидаги кўри-нишга эга бўлади:

Ушбу усулда амортизацияни ҳисоблашда амортизациянинг йиллик суммаси ва китоб нусхаларининг чиқарилган миқдори ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқликни кузатиб бориш мумкин. Йиғилган эскириш ушбу маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ ҳолда ҳар йилда кўпайиб боради.

3. Амортизация ҳисоблашнинг камайиб борувчи қолдиқ усули, яъни икки барабар амортизация меъёри билан қолдиқни камайитириш усулига кўра, амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси ҳисобот йили бошидаги номоддий активнинг қолдиқ қийма-тидан ва мазкур номоддий активнинг фойдали хизмат муддатидан келиб чиққан ҳолда, ҳисобланган амортизациянинг икки барабар меъёридан келиб чиқиб аниқланади. Икки барабар амортизация меъёри билан қолдиқни камайитириш усули бўйича амортизация-ни ҳисоблашда фараз қилинаётган тугатиш қиймати бошланғич (тиклаш) қийматидан чегирилмайди.

Дейлик, “Тошкент тезкор босмахонаси” МЧЖ

муаллифлик шартномаси бўйича 15 млн. сўм тўлаб, “Бошланғич математика” китобини 4 йил давомида 550 минг нусхада нашр қилиш мутлақ ҳуқуқини сотиб олди. Мазкур номоддий актив учун амортизацияни камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича ҳисоблаш вази-ятини кўриб чиқамиз.

Камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича ҳисоблаб ёзиладиган суммалар фойдали фойдаланиш муддати давомида мунтазам камайиб боради.

Ушбу усулда икки барабар оширилган ставка қўлла-нилади. Агарда, хизмат муддатининг 4-йилида аморти-зация меъёри 25 % ($100\% / 4$) ни ташкил этса, камайиб борувчи қолдиқ усулида у 50% ($25\% \times 2$) ни ташкил қилади. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, агарда мазкур номоддий актив учун хизмат муддати 5 йил бўлганида, унга йиллик амортизациянинг 20 фоизи ($100/5=20\%$) тўғри келар эди. Чунончи, шунга мувофиқ икки бара-вар эскириш меъёри ҳам 50 фоизни эмас, балки 40 фо-изни ташкил этган бўлар эди, яъни $20 \times 2 = 40\%$.

Энди 4 йиллик хизмат муддатига эга бўлган номод-дий активга қайтсак. Бунда 50 фоизлик амортизация меъёри олдинги йилнинг қолдиқ қийматига қўлла-нилади. Амортизация суммаси (биринчи йилда энг йирик) мунтазам камайиб, охириги йилда қолдиқ қий-матни тугатиш қийматигача камайитириш учун зарур бўлган сумма билан чекланади.

4. Номоддий активларга амортизация ҳисоб-лашнинг кумулятив усули, яъни йиллар суммаси усу-лига кўра ҳар йили амортизация меъёри амортизация муддати охирига қадар қоладиган амортизацияла-

2-жадвал.

Номоддий активларга ишлаб чиқариш усули бўйича амортизация ҳисоблаш²

(сўмда)

Саналар	Дастлабки қий-мати	Нусхалар миқ-дори, донада	Амортизация-нинг йиллик суммаси	Жамланган эскириши	Қолдиқ қиймати
Харид санаси	15 000 000	-	-	-	15 000 000
1-чи йилнинг охири	15 000 000	150	4 090 909,09	4 090 909,09	10 909 090,91
2-чи йилнинг охири	15 000 000	150	4 090 909,09	8 181 818,18	6 818 181,82
3-чи йилнинг охири	15 000 000	200	5 454 545,45	12 272 727,27	2 272 727,27
4-чи йилнинг охири	15 000 000	50	1 363 636,36	15 000 000	0

3-жадвал.

Номоддий активларга камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича амортизация ҳисоблаш²

(сўмда)

Саналар	Дастлабки қиймати	Амортизациянинг йиллик суммаси	Жамланган эскириши	Қолдиқ қиймати
Харид санаси	15 000 000	-	-	15 000 000
1-чи йилнинг охири	15 000 000	$(15\,000\,000 \times 50\%) = 7\,500\,000$	7 500 000	7 500 000
2-чи йилнинг охири	15 000 000	$(7\,500\,000 \times 50\%) = 3\,750\,000$	11 250 000	3 750 000
3-чи йилнинг охири	15 000 000	$(3\,750\,000 \times 50\%) = 1\,875\,000$	13 125 000	1 875 000
4-чи йилнинг охири	15 000 000	$(1\,875\,000 \times 50\%) = 937\,500$	14 062 500	500

надиган қийматга улуш сифатида аниқланади. Улуш амортизация ажратмалари тугагунига қадар қоладиган тўлиқ йиллар сонини амортизация муддатини ташкил қиладиган йиллар тартиб сонлари йиғиндисига бўлиш орқали аниқланади.

Кумулятив усулда амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси номоддий активнинг тугатиш қиймати чегирилган ҳолда бошланғич (тиклаш) қийматидан ҳамда суратида номоддий активнинг фойдали хизмат муддати охирига қадар қоладиган йиллар сони, маҳражида эса – номоддий активнинг фойдали хизмат муддати йиллари сони йиғиндисининг нисбатидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Дейлик, бизнинг корхонамиз Россиянинг DNS товар белгилли ноутбукларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган “Фактор” МЧЖдан товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқни сотиб олди ва товар белгисини сотиб олиш кундаги доллар курсига мувофиқ равишда унинг сўмдаги ҳажми қўшимча харажатлари билан бирга 850 млн. сўмни ташкил этди. Мазкур вазиятда ушбу номоддий активнинг бошланғич қиймати 850 млн. сўмни, беш йиллик фойдаланиш муддати охиридаги тугатиш қиймати 8,5 млн. сўмни, хизмат муддати эса 5 йилни ташкил этсин.

Ушбу DNS товар белгиси учун амортизацияни кумулятив усул бўйича ҳисоблаш вазиятини кўриб чиқамиз.

Кумулятив усул маҳражи фойдали фойдаланиш йиллари сони йиғиндисига, сурати эса тескари тартибда хизмати охирида қоладиган йил сонига тенг бўлган ҳисоб-китоб коэффицентини аниқлашга асосланган. Ушбу коэффицент фойдаланишнинг турли даврларида турлича бўлади, лекин ўзгармас амортизацияланадиган қийматга қўланади. Кумулятив усул қўлланилганда биринчи йиллардаги амортизация суммаси кейинги йилларникига қараганда анча катта бўлади.

Номоддий активдан фойдаланиш йиллари сонларининг йиғиндисига (кумулятив сон) 15 га тенг: $(1+2+3+4+5)$. Сўнгра ҳар бир қаср $(5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15)$ ни $841\,500\,000$ сўм $(850\,000\,000 - 8\,500\,000 = 841\,500\,000)$ миқдоридаги амортизацияланади.

ган қийматга кўпайтирган ҳолда ҳар йиллик амортизация суммаси аниқланади.

Ушбу вазиятда амортизация ажратмалари жадвали куйидаги кўринишга эга бўлади:

Ушбу усулда энг катта амортизация суммаси биринчи йилда ҳисобланади. Жамланган эскириш оз-оздан ўсиб бориб, қолдиқ қиймат ҳар йили амортизация суммасига камаяди ва тугатиш қийматигача етиб боради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, номоддий активларга амортизация ҳисоблашда йиллик амортизация суммаси энг кўп ҳисобланадиган усул бўлиб, қолдиқни камайтириш усули (икки барабар амортизация меъёрини қўллаш) ҳисобланади. Чунки мазкур усулда, биринчи навбатда, унинг тугатиш қиймати бошланғич (қайта тиклаш) қийматидан айрилайди ва бошланғич (қайта тиклаш) қийматининг ўзи амортизацияланадиган қиймат бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, биринчи йилнинг ўзида, агар номоддий активнинг хизмат муддати 4 йил бўлса 50 фоизга, хизмат муддати 5 йил бўлса 40 фоизга бирданига номоддий активнинг йиллик эскириш суммаси кўпаяди (3-жадвал). Ушбу усулдан асосан бажариладиган иш, хизматлар жуда катта ҳажмни ташкил этадиган ва икки сменада иш ташкил этилган хўжалик юритувчи субъектларда мазкур номоддий активлардан фойдаланилганда қўлланилади.

Йиллик эскириш суммаси катта миқдорни ташкил этадиган кейинги усулга кумулятив, яъни йиллар суммаси усули мисол бўла олади. Мазкур усулда номоддий активнинг бошланғич (қайта тиклаш) қийматидан унинг тугатиш қиймати айрилади ва ундан қолган сумма амортизацияланадиган қиймат бўлиб ҳисобланади. Ушбу усулда номоддий активнинг хизмат муддати 5 йил бўлган тақдирда биринчи йили йиллик амортизация суммаси амортизацияланадиган қийматнинг 33,3 фоизини ташкил этади, яъни:

$$280\,500\,000 / 841\,500\,000 \times 100 \text{ (4-жадвал).}$$

Дейлик, номоддий активнинг хизмат муддати мазкур вазиятда 4 йил бўлсин. Ушбу ҳолатда йиллик амортизация суммаси 40 фоизни ташкил этади, яъни: $1+2+3+4=10$; $4 / 10 \times 841\,500\,000 = 336\,600\,000$.

4-жадвал.

Номоддий активларга кумулятив, яъни йиллар суммаси усули бўйича амортизация ҳисоблаш² (сўмда)

Саналар	Дастлабки қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган эскириши	Қолдиқ қиймати
Сотиб олиш санаси	850 000 000	-	-	850 000 000
1-чи йил охири	850 000 000	$(5/15 \times 841\,500\,000) = 280\,500\,000$	280 500 000	569 500 000
2-чи йил охири	850 000 000	$(4/15 \times 841\,500\,000) = 224\,400\,000$	504 900 000	345 100 000
3-чи йил охири	850 000 000	$(3/15 \times 841\,500\,000) = 168\,300\,000$	673 200 000	176 800 000
4-чи йил охири	850 000 000	$(2/15 \times 841\,500\,000) = 112\,200\,000$	785 400 000	64 600 000
5-чи йил охири	850 000 000	$(1/15 \times 841\,500\,000) = 56\,100\,000$	841 500 000	8 500 000

Номоддий активларга амортизация ҳисоблашда қолдиқни камайтириш (икки баравар амортизация меъёрини қўллаш) ва кумулятив усуллариининг ўзаро боғлиқлиги

Т/р	Номоддий активга амортизация ҳисоблаш усули	Номоддий активнинг хизмат муддати	Биринчи йилдаги амортизация суммасининг амортизацияланадиган қийматга нисбатан улуши
1.	Қолдиқни камайтириш усули	4 йил	50 %
		5 йил	40 %
2.	Кумулятив усул	4 йил	40 %
		5 йил	33 %

Шунга мувофиқ: $336\,600\,000 / 841\,500\,000 \times 100 = 40\%$.

Демак, биз иккита усулдаги вазиятни солиштирадиган бўлсак:

Номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усулида йиллик амортизация суммаси бажарилган иш, хизматларга мутаносиб равишда тўғри пропорционаликда ўсиб, камайиб боради. Номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг тўғри чизиқли усулида йиллик амортизация суммаси хизмат муддатига мутаносиб равишда бир маромда тақсимланади (1-жадвал).

Хулоса қилиб айтганимизда, хўжалик юритувчи субъектда бир турдаги номоддий актив учун фақат битта амортизация усулидан фойдаланиш лозим ва мазкур хўжалик юритувчи субъект ушбу усулни ўзининг “Ҳисоб сиёсати” (1-сонли БҲМС га мувофиқ⁶) номи ҳуқуқий ҳужжатида ҳар бир номоддий актив учун алоҳида келтириб ўтиши лозим бўлади. Дейлик, корхона номоддий активдан фойдаланишда 1 йил ўт-

гач унинг амортизация усулини ўзгартирадиган бўлса, ушбу ўзгартириш сабабларини ўзининг молиявий ҳисоботларига тушунтириш хатида ва “Ҳисоб сиёсати” номи ҳуқуқий ҳужжатида объектив равишда келтириб ўтиши лозим бўлади.

Шунингдек, мамлакатимизда 2013 йилнинг 1 январига қадар хўжалик юритувчи субъект номоддий активга амортизация ҳисоблашнинг қайси усулини қўллашидан қатъи назар (ишлаб чиқариш усулидан ташқари), у мол-мулк солиғини ҳисоблаб тўлаш мақсадида яна кейинги иккита усулни, яъни қолдиқни камайтириш ва кумулятив усулни тўғри чизиқли усулга ўтказиб, қайта ҳисоблаб унга мувофиқ ўзининг мол-мулк солиғини ҳисоблаб чиқиши ва ушбу солиқни маҳаллий солиқ сифатида бюджетга тўлаб бериши лозим эди. 2013 йилнинг 1 январидан бошлаб эса номоддий активлар мол-мулк солиғи бўйича солиқ солиш базасида ҳисобга олинмаслиги тартиби жорий этилди. Бу эса, юртимизда интеллектуал мулкка эгалик қилиш ҳиссининг янада ошишига сабаб бўлиб келмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2005 йил 27 июндаги 1485-сон билан рўйхатга олинган 7-сонли “Номоддий активлар” номи БҲМС (Янги тахрирда).
2. “NORMA” – 7.5.1. ахборот қидирув тизимларининг “Кичик корхона электрон бухгалтери” дастурий маҳсулоти маълумотлари (01.02.2017 йил ҳолатига янгиланган вариантда).
3. 1-сонли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 14 августда 474-сон билан рўйхатга олинган ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 26 июлда 17-17/86-сон билан тасдиқланган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2005 йил 27 июндаги 1485-сон билан рўйхатга олинган 7-сонли “Номоддий активлар” номи БҲМС (Янги тахрирда). Мазкур стандартга Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2016 йил 9 сентябрда 1485-3-сон билан рўйхатга олинган Молия вазирлигининг буйруғи асосида ўзгартириш киритилган.

² “NORMA” ахборот қидирув тизимларининг “Кичик корхона электрон бухгалтери” дастурий маҳсулоти маълумотлари асосида муаллиф томонидан қайта тайёрланди.

³ 1-сонли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 14 августда 474-сон билан рўйхатга олинган ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 26 июлда 17-17/86-сон билан тасдиқланган. Мазкур Миллий стандартга Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги 2012 йил 5 октябрда 474-1-сон билан рўйхатга олинган Молия вазирлиги буйруғига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган.

Олий таълимда масофавий таълимнинг аҳамияти

Дишод МАМАСОАТОВ,
ТДИУ катта илмий ходим изланувчиси.

Аннотация

Мақолада олий таълим муассасалари фаолиятида масофавий таълимнинг аҳамияти, масофавий таълимнинг мақсади, мазмуни, услублари, ўқитиш воситалари ва Интернет технологияси ёрдамида тингловчи ҳамда ўқитувчиларнинг масофадан туриб интерфаол мулоқот қилиш жараёни масалалари ёритилган.

В данной статье описывается важность дистанционного обучения в учреждениях высшего образования, его целей, а это значит, методологии, средств обучения и вопросов, касающихся интерактивных процессов коммуникации между учителями и студентами с помощью интернет-технологий.

This article describes the significance of distance education at the institutions of higher education, its purposes, meaning, methodologies, means of teaching and the issues relating to the interactive communication processes between teachers and attendants (students) with the help of internet technologies.

Хозирги кунда тараққиёт жуда тез ривожланиб, жуда тез ўзгармоқда. Деярли ҳар дақиқада сайёрамизнинг турли бурчакларида ўзгаришлар, янгиланишлар ва кутилмаган воқеа-ҳодисалар содир бўляпти. Ҳар бир кунимиз кучли ахборот оқими остида кечмоқда. Ахборот оқими бизни уйда, ишхона ва ташкилотда тақиб этади. Умуман инсон ахборотдан холи нормал фаолият кўрсата олмайди. Ҳаётни англаш, уни ўрганиш ахборотларни йиғиш ва ўзлаштириш орқали кечади. Инсоннинг билимлилик даражаси ҳам маълум давр ичида шахс томонидан ўзлаштирилган ахборотларнинг кўп ёки озлиги билан белгиланади. Шунинг учун замонавий билимлар сари кенг йўл очиш таълимотни такомиллаштиришда янги ахборот технологияларидан унумли фойдаланиш бугунги куннинг талабига айланди. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонуни ҳам зиммамизга шу масъулиятни юклайди.

Айни пайтда таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Хусусан, масофавий таълим услуги шулар жумласидан бўлиб, у сиртқи ўқишнинг янги шаклидир. Масофавий таълим – мустақил

бўлиб, у инсоннинг мустақил фикрлаш, ҳолатни баҳолаш, хулоса ва башорат қилиш қобилиятларини ривожлантиради. Масофавий таълимнинг яна бир афзаллиги шундаки, унда ўқувчи ўзига қулай вақт-

Калит сўзлар: масофавий таълим, коммуникация, аудио ва видео дарсликлар, онлайн дарслар (Интернет саҳифа), электрон кутубхоналар, мультимедиа электрон дарсликлар.

да ва ҳаттоки ишдан ажралмаган ҳолда билим олиши мумкин. Айнан шундай афзалликлари туфайли ушбу тизим ҳозирги кунда дунёда кенг тарқалган. Кўпгина йирик корхоналар мутахассислари малакасини ошириш ёки ўзгартириш учун шу услубдан фойдаланилиб, йилига миллионлаб пул маблағлари тежалмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов айтганларидек “Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, айти пайтда глобал иқтисодиётда компьютер ва телекоммуникация технологиялари, дастурий таъминот маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва улар асосида кенг турдаги интерфаол хизматларни кўрсатишни ўз ичига олган ахборот-коммуникация технологиялари соҳасининг роли ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда” [1]. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда илғор ахборот-коммуникация технологиялари ёрдамида масофавий таълим тизими ўзининг қулайлиги сабабли бутун жаҳонда ривожланиб, ўз самарасини бермоқда.

Масофавий таълим – ўқув жараёнининг мақсади, мазмуни, услублари, ўқитиш воситалари ва Интернет технологияси ёрдамида тингловчи ҳамда ўқитувчиларнинг масофадан туриб интерфаол мулоқот қилиш жараёни ҳисобланади. Мазкур таълимнинг яна бир афзаллик томони, унда ўқиш муддатини талаба ўзи белгилайди, яъни талаба ихтиёрий пайтда билим олишни бошлайди, материалларни ўқитувчи назоратида ўзлаштиради. Ўзлаштириш топшириқлар ва тестларни бажаришига қараб аниқланади. Талаба берилган дастурни қанчалик тез ўзлаштиради, шунчалик тез ўқишни тугатади ва гувоҳнома олади. Агар дастурни ўзлаштира олмаса, унга мустақил ишлаб, ўқишни давом эттиришга имконият берилади.

Ҳар бир фуқаронинг талаби ва имкониятини ҳисобга олган ҳолда республикада таълим дастурлари кундузги, сиртқи, экстернат шаклида эгалланади. Мамлакатимизда ҳозирги кун талаби масофали ва оилавий таълимни амалиётга жорий этишдан иборат. Масофавий таълимда одатда ишлаётганлар, ўқиётганлар эса бирор мутахассисликни эгаллаш ёки малакасини ошириш мақсадида таълим олади. Бу услуб ногиронлар учун ҳам жуда қулай, ҳатто маҳбуслар ҳам ўқиш имконига эга бўлишади. Масофавий таълимда ўқитиш аниққса, ривожланаётган мамлакатлар учун иқтисодий қулайдир.

Шунингдек, масофавий таълимнинг ташкилий-иқтисодий афзалликлари ҳам мавжуд бўлиб,

масалан, ўқитиш учун талабаларга аудиториялар, ётоқхоналар зарур эмас. Молиявий харажатлар асосан ўқув-услубий материаллар тайёрлаш, махсус аудиториялар учун сарфланади. Харажатларнинг асосий қисми бу жараёни ташкил этиш босқичида сарфланади. Табиийки, кейинчалик харажатлар камаёди. Шунинг учун талабалар сонининг ошиши билан ўқиш нархи ҳам пасаяди. Масофавий таълимда асосий эътиборни ўқув-услубий материалларни тайёрлашга қаратиш даркор. Чунки ўқув-услубий материалларнинг сифати масофавий таълим сифатининг энг асосий омилларидан биридир. Ўқув-услубий материаллар қанчалик тушунарли ва батафсил бўлса, шунчалик у талабага фойдали бўлади. Яъни материал услубий жиҳатдан пухта бўлмоғи зарур.

Масофавий таълимнинг таркибий белгилари:

- ўқитувчи;
- талаба;
- коммуникациядир.

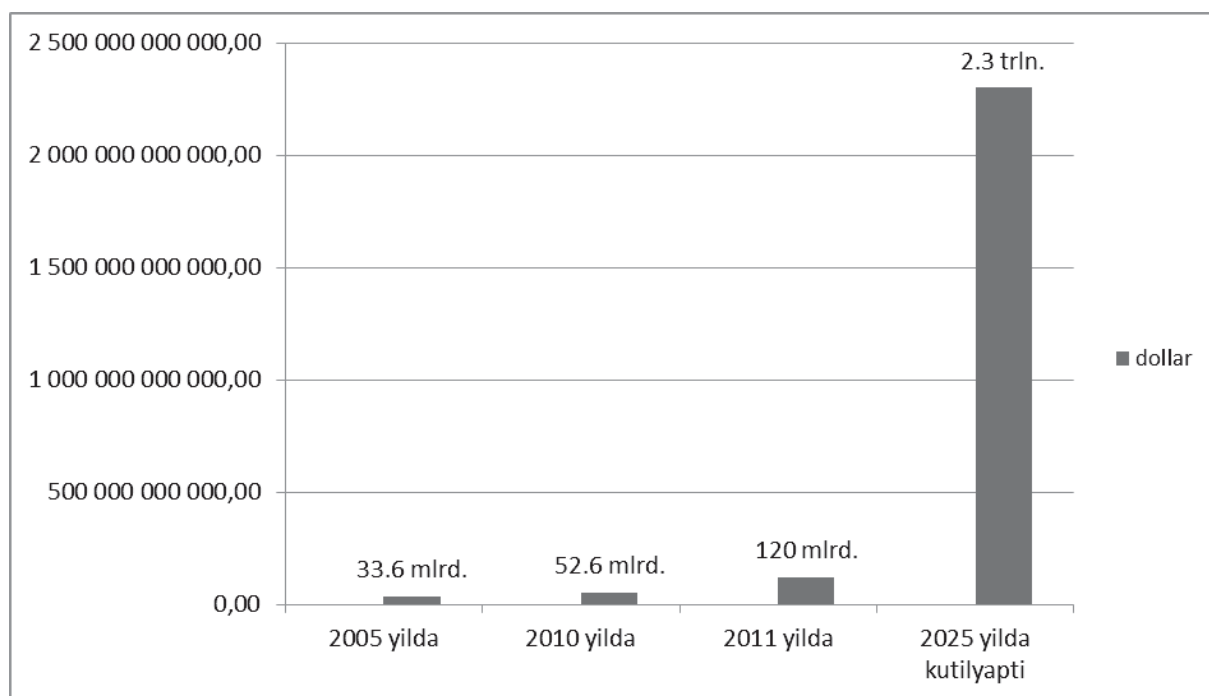
Масофавий таълим услубий материаллари қуйидагилар ҳисобланади:

- дарслик;
- аудио ва видео дарсликлар;
- онлайн дарслар (интернет саҳифа);
- электрон кутубхоналар;
- тестлар;
- мультимедиа электрон дарсликлар.

Бугунги кунда республикада ҳам масофавий таълим услубий материалларидан айрим фанларни ўқитишда фойдаланилмоқда ва яхши натижаларга эришилмоқда. Мэга университетлар – бир олий таълим муассасасида 100 минг ошиқ талабалар таҳсил оладиган олий таълим муассасаси.

2002 йил сентябрь ойида дунёда интернет фойдаланувчилар сони 605,6 млн., 2008 йили 1 млрд. 463 млн., 2014 йилда эса 3 млрд. нафар кишига етди. 2012 йилга келиб энг катта давлатлардаги Интернетдан фойдаланувчилар сони қуйидагича бўлди: Хитойда – 453 млн., АҚШда – 423 млн., Японияда – 99,1 млн., Германияда – 64,4 млн., Англияда – 49,6 млн., Россияда – 45 млн., Францияда – 42,9 млн., Италияда – 39,4 млн., Канадада – 28,8 млн., Ўзбекистонда – 12 млн. нафардан ошди.[2]

Дунёда юз бераётган янгиликлардан бохабар бўлиш масофадан турган ҳолда ўз малакаларини оширишга имконият яратади. 2000 йилда ЮНЕСКО томонидан масофавий ўқитишнинг моделлари тuzилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: [3]

1-расм. Дунёда масофавий таълимдан тушадиган даромадларнинг ўсиши.
(ЮНЕСКО маълумотларидан фойдаланилди.)

- ягоналик модели;
- иккиланганлик модели;
- аралаш модел;
- консорциум;
- франчайзинг;
- валидация;
- узоқлаштирилган аудиториялар.

Ягоналик моделида барча ўқитиш масофадан амалга оширилади. Бунда ҳудудий марказлар бўлади ва уларда талабалар ўқитувчилардан маслаҳатлар олиши ёки якуний имтиҳон топширишлари мумкин. Вақт ва ўқув жадвалларига қатъий чегаралар қўйилмайди.

Иккиланганлик моделида олийгоҳ қисман кундузги ва қисман масофали дастур асосида ўқитилади. Ҳар иккаласида ҳам дарс жадваллари, ўқитиш дастурлари, имтиҳонлар ва баҳолаш мезонлари бир хил бўлади. Бу кундузги талабалар сони масофали ўқиётган талабалар сонидан катта бўлган олий таълим муассасалари моделидир.

Аралаш моделида университет масофавий таълимнинг турли шакллари интеграциясини назарда тутди. Кундузги ўқиётган талабалар масофали ўқишлари мумкин. Анъанавий курслар доирасида виртуал семинар, тақдимот ва маърузанинг бирлашмаси бўлиши мумкин.[4]

Консорциум моделида икки университет ўқув материаллари билан алмашади ёки баъзи вазифаларни бўлишиб олади. Бир университет масофавий таълим учун ўқув материаллар ишлаб чиқади, бошқаси виртуал ўқув гуруҳларини ўқитувчилар билан таъминлайди ёки масофавий таълим дастурларининг расмий аккредитациясини ўтказади [5].

Франчайзинг моделида ҳамкор университетлар бир-бирларига масофали курсларини берадилар. Бунда таълим хизмати бозорида танилган университет ўзида ишлаб чиққан масофавий таълим курсларини эндигина ташкил қилаётган ва масофавий таълим тажрибасига эга бўлмаган олийгоҳ – ҳамкорларига ўқитиш ҳуқуқини бериши мумкин.

Валидация моделида барча таълим муассасалари масофавий таълим бўйича хизматларни тенг даражада бажаришлари ҳақида келишиб олади (бири диплом валидацияси, курс ва дастурларни аккредитация қилади, диплом ва сертификатларни беришга масъул бўлади, бошқаси илмий даражалар беради). Бош олийгоҳ ва унинг ҳудудлардаги филиаллари ҳам шу модел асосида ташкил этилади.

Узоқлаштирилган аудиториялар – машғулотлар узоқлаштирилган ўқув аудиторияларига синхрон телекўрсатув, видеоанжуман, радиоэшиттириш кўринишида телекоммуникация каналлари бўйича

узатилади. Бир ўқитувчи бир вақтни ўзида талабаларнинг катта аудиторияси билан ишлайди. Модел АҚШнинг Висконсин университети (Висконсин Университи, УСА) да ва Хитойнинг марказий радио ва телевидение университети (Чина Централ Радио анд ТВ Университи) да қўлланилади.

Дунёда масофавий таълимдан тушадиган даромадларнинг ўсиши:

- 2003 й. 9 млрд. доллар;
- 2005 й. 33,6 млрд. доллар;
- 2010 й. 52,6 млрд. доллар;
- 2011 й. 120 млрд. доллардан ортиқ;
- 20 йиллар ичида 215 млрд. долларга;
- 2025 йил дунё таълим бозори йилига 2,3 триллион долларга етиши кутилмоқда. (1-расм.)

Юқоридаги расмдан кўрииб турибдики, дунё аҳолисининг масофадан туриб таълим олишга бўлган талаби ошиб борапти. Маълумки, мамлакатимизда йил сайин олий таълим муассасаларига ҳужжат топширувчи абитуриентлар сони ортиб бормоқда. Улар барчасининг ўқитиш имконияти йўқлигини ҳисобга олган ҳолда, юртимизда масофавий таълимни янада ривожлантириш ва мазкур

йўналиш бўйича бериладиган диплом, сертификатнинг юридик кучга эга бўлишини таъминловчи меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқлашга турки бўлади.

Республикада масофали таълим тизими шакли жорий этилса:

- давлат бюджети маблағлари тежалади;
- тингловчиларнинг ихтиёрий вақтда (ишдан ажралмаган ҳолда) мустақил ўқиши таъминланади;
- жисмонан имконияти чегараланган ёшларга билим олиш;
- болалик талаба-аёлларимизга ўқишни давом эттириш;
- ота-оналарга оилада ўз болаларининг таълим-тарбиясига кўмак бериш;
- битирувчи ёшларнинг кўп қисмини олий маълумотли қилишга имконият яратилади.
- “бутун умр ўқиш” ғояси амалиётга татбиқ этилади;
- ахборот технологиялари ашёлари ва воситалари, Интернет технологиялари ҳамда мавжуд видео-анжуман хоналаридан ўқув жараёнларида унумли фойдаланилишга эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2016 йил 15 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги маълумотларидан фойдаланилди.
3. ЮНЕСКО маълумотларидан фойдаланилди.
4. Буюк Британиянинг очик университети (<http://www.ou.uk>)
5. Янги Англия ва Австралия университети (<http://www.une.edu.au>)

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли даромадлари шаклланишининг социал-иқтисодий шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятлари

Сарвар ИСХАКОВА,

ТАТУ Самарқанд филиали катта ўқитувчиси.

Хизмат кўрсатиш соҳаси миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида барча иқтисодий муносабатларнинг тизимида иштирок этади ва бозор иқтисодиётига хос умумий иқтисодий қонунларга бўйсунди. Шу билан бирга, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг фаолияти, хусусан, ушбу соҳада банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланиши ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Аннотация

Мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-ҳодимлар даромадлари шаклланишининг социал-иқтисодий шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Хизмат кўрсатиш соҳаси ҳодимлари даромадларининг шаклланишига таъсир кўрсатадиган омиллар ўрганилиб, уларнинг ушбу соҳада банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланиш механизмини ишлаб чиқишида ҳисобга олиш лозимлиги асослаб берилган.

В статье проанализированы социально-экономические условия и своеобразные особенности формирования доходов работников, занятых в сфере услуг, раскрыты факторы, влияющие на формирование доходов работников сферы услуг, и обоснована необходимость их учета в процессе разработки механизма формирования доходов работников, занятых в этой сфере.

The article analyzes the social – economic conditions and specific features of income generation of workers engaged in the service sector, reveals the factors that influence the formation of incomes of service workers and justifies the need for them to be taken into account in the process of developing the mechanism for generating income for workers engaged in this field.

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-ҳодимлар даромадлари маълум шарт-шароитлар таъсири остида шаклланади. Уларни иқтисодий ва социал шарт-шароитларга ажратиш мумкин.

Иқтисодий шарт-шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ миқдорининг ўсиши. Аҳоли жон бошига тўғри келади-

ган ЯИМнинг ўсиши аҳоли реал даромадларининг ўсишига олиб келади. Аҳоли даромадларининг ошиши хизматлар истеъмолининг ҳажмига ижобий таъсир кўрсатади, чунки даромадлар ошган сари хизматларни, жумладан, фирма ичида ва уй хўжалигида ишлаб чиқариладиган хизматларни сотиб олиш имкониятлари кенгайди. Бу эса, ўз навбатида, хизматларга бўлган талабни кўпайтириб, хизмат

Калит сўзлар: хизматлар, ходимлар, даромадлар, ЯИМ, меҳнат унумдорлиги, урбанизация, маълумот даражаси, бўш вақт, хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнат характери.

кўрсатиш соҳасида бандликнинг ўсиши ва шу орқали унда банд бўлган ходимлар даромадларининг кўпайишига олиб келади;

- моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида озод бўлган ёки бўшаган меҳнат ресурсларидан хизматлар соҳасини ривожлантириш учун фойдаланиш имконияти пайдо бўлади. Бу эса, ўз навбатида, хизматлар соҳасида бандлик даражасини оширади;

- урбанизация даражасининг ўсиши. Урбанизация даражасининг ўсиши савдо, транспорт ва алоқа хизматларига, шунингдек, ижтимоий соҳа хизматларига талабнинг ва шу сабабли ушбу соҳаларда бандликнинг ошишига олиб келади. Шаҳар аҳолиси савдо хизматларига қишлоқ аҳолисига нисбатан кўпроқ талаб билдиради, чунки қишлоқ аҳолиси кўпгина хизматларни ўзи уй шароитида ишлаб чиқаради. Жамоа транспорти хизматларига ҳам шаҳар аҳолисида талаб кўпроқ. Бундан ташқари, шаҳардаги касблар қишлоқдагиларга қараганда юқорироқ маълумот даражасини талаб қилади. Таълим соҳасида бандлик ижтимоий соҳада банд бўлганларнинг бешдан бир қисмини ташкил этади.

Социал шарт-шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- аҳолининг маълумот ва маданият даражасининг ўсиши. Инсоннинг маълумот ва маданият даражаси ошиб бориши билан хизматларга бўлган эҳтиёжи ҳам ўсиб боради, айниқса ахборот-коммуникация хизматларига. Бундан ташқари, хизматлар ва сервис фаолияти янги турларининг, хусусан, электрон тижорат, мобил алоқа ва бошқаларнинг пайдо бўлиши аҳолининг маълумот даражасини талаб қилади. Бу эса, ўз навбатида, ишчи кучининг қўшимча оқимини таъминлайди.

- аҳолининг бўш вақтининг кўпайиши ва ундан рационал фойдаланиш. Хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланишининг сабабларидан бири – аҳоли бўш вақтининг ошиши ва меҳнат шароитларининг яхшиланиши (иш кунининг, нафақага чиқиш муддатларининг қисқариши, таътил кунларининг кўпайиши) ҳисобланади. Аҳоли бўш вақтининг кўпайиши билан унинг хизматларга бўлган эҳтиёжи ошади.

Юқорида қайд қилинган социал-иқтисодий шарт-шароитлар хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланишида ўз ифодасини топади ва унинг ўзига хос хусусиятларини таъминлайди.

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-хо-

димлар даромадлари шаклланишининг ўзига хос хусусиятларидан бири хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнатнинг мазмуни ва характери билан боғлиқдир.

Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган меҳнат моддий ишлаб чиқаришдаги (саноат, қишлоқ хўжалиги) меҳнатдан фарқ қилади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчилар табиат ресурсларининг шаклини ўзгартирадилар. Бунда улар ўз куч-қувватларини сарфлайдилар ва шу сарфланган куч-қувватларига мос равишда уларнинг иш ҳақи миқдори аниқланади. Шунингдек, бу жараёнда ишчилар дастлабки материалларни қайта ишлаб, ундан янги хом ашё ёки маҳсулот яратадилар. Яратилган янги маҳсулот ўзининг шаклига, ҳажмига, оғирлигига эга бўлади, бу эса ўз навбатида, унинг қийматини аниқлаш имконини беради.

Хизмат кўрсатиш соҳасида эса табиий ресурслар ўрнида, яъни меҳнат предметлари (меҳнат таъсир қиладиган объект сифатида) инсон ҳисобланади. Бунда ишчи-ходимлар, энг аввало, инсон, унинг эҳтиёжлари ва истаклари билан ишлайдилар. Хизмат кўрсатётган шахс хизмат кўрсатиш жараёнида кишиларнинг онги, психологияси, ижтимоий алоқалари каби нозик хусусиятлардан иборат нарсалар билан тўқнашади. Бу эса, меҳнат характерига ўз таъсирини кўрсатади. Бундай меҳнат ижодий характерга эга бўлиб, ходимнинг маълумоти даражасига ва интеллектуал қобилиятига юқори талаб қўяди.

Хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири соҳада қўл меҳнатининг устунлиги билан боғлиқдир. Бу эса хизмат кўрсатиш корхоналарининг техник қуролланиш жиҳатидан моддий ишлаб чиқариш соҳаси корхоналаридан анча орқада эканлигини ва ушбу соҳада жонли ва жонсиз меҳнат нисбатининг бошқачалиги, яъни бу соҳа меҳнатни кўп талаб қилишини билдиради. Хизмат кўрсатиш соҳасида жонли меҳнатнинг устунлиги ушбу соҳада мавжуд асосий фондлар улушининг камлиги билан характерланади. Ўтказилган таҳлиллар 1990-2015 йилларда асосий фондларнинг умумий қийматида хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг улуши 5,8 фоиздан 8,8 фоизгача, ташкил этганлигини, бунда таълим соҳасининг улуши энг юқори бўлиб, у 4,7 фоиздан 4,91 фоизгача эканлигини кўрсатди. Кейинги ўринда соғлиқни сақлаш соҳаси туради, унинг улуши 2,32 фоиздан 2,75 фоизгача ташкил этади. Ундан кейинги ўринларда маданият ва санъат ҳамда фан туради: мос равишда уларнинг улуши 0,93 фоиздан 0,61 фоизгача, 1,0 фоиздан 0,22 фоизгача (1-жадвал).

Жами меҳнат сарфларида жонли меҳнатнинг улуши юқори бўлганлиги сабабли, хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати саноат ва қишлоқ хўжалигига нисбатан анча паст. Маълумки, фан ва техника ютуқлари жисмоний ва ақлий меҳнатни автоматлаштириш учун жуда катта имкониятлар яратади. Лекин хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнат жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялашнинг имконияти анча паст. Бу соҳанинг айрим тармоқларида ёки айрим хизмат турларида меҳнат операцияларини механизациялаш, автоматлаштиришнинг деярли иложи йўқ. Баъзи ҳолларда айрим беморларга ташхис қўядиган ва муолажаларни белгилайдиган, мусиқа яратадиган, шеър ва проза ёзадиган турли дастурларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш мумкин, лекин уларнинг ҳеч бири педагогнинг маҳоратини, врачнинг зийраклигини, санъаткорнинг ижодий илҳомини, илмий ходим сезгирлигининг ўрнини эгаллай олмайди. Шундай қилиб, фан ва техника ютуқларини қўллаш орқали хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг техника билан қуролланиш даражасини ошириш бу соҳада ишлаб чиқариш омилларининг нисбатини тубдан ўзгартира олмайди. Бу эса, хизмат кўрсатиш соҳаси

корхоналарида меҳнат ресурсларига қилинадиган харажатлар миқдори ишлаб чиқариш воситаларига қилинадиган харажатларга нисбатан юқорилиги тўғрисидаги қонуният мавжудлиги ҳақида ҳулоса қилиш имконини беради. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари туфайли муомалада меҳнат предмети қатнашмайди, чунки меҳнат предметини сотиб олиш, бунинг учун капитални аванслаш зарурияти туғилмайди. Бу хизматларни ишлаб чиқаришдаги харажатлар таркибида иш ҳақи улушининг моддий ишлаб чиқаришга нисбатан юқори бўлишининг сабабидир.

Моддий ишлаб чиқаришда иш ҳақини белгилашда урта омил – меҳнат унумдорлиги, меҳнат харажатлари ва меҳнат маҳсулининг қиймати муҳим рол ўйнайди. Хизмат кўрсатиш соҳасида эса ушбу кўрсаткичларнинг аҳамияти унча катта эмас ва моддий ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ёндашув соҳада иш ҳақининг социал-иқтисодий моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Бу, энг аввало, хизмат кўрсатиш соҳасида сарфланадиган меҳнатнинг ижодий мазмунга бойлиги билан боғлиқ бўлиб, хизмат кўрсатиш соҳаси ходимларининг иш ҳақи моҳиятининг ўзига хослигини юзага келтиради. Ижодий меҳнат

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг тармоқлари бўйича асосий фондларнинг таркиби
(йил охирида, млн. сўмда) [1]

	Йиллар					2015 й. 1990 й.га нисба- тан (+,-)
	1990	2000	2005	2010	2015	
Жами иқтисодиёт бўйича	100	100	100	100	100	
Саноат	22,94	16,43	35,55	29,63	32,70	+9,76
Қишлоқ хўжалиги	22,46	12,42	14,83	10,40	9,34	-13,12
Транспорт	11,77	8,35	14,94	15,85	18,54	+6,8
Алоқа	0,90	1,10	2,37	3,67	3,38	+2,48
Қурилиш	3,76	0,99	1,11	2,89	2,65	-1,11
Савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов	3,97	2,16	1,94	2,91	3,71	-0,26
Геология ва ер ости бойликларини излаш	X	0,17	0,94	1,10	0,72	+0,55
Уй-жой-коммунал хўжалиги, аҳолига ноишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	24,11	50,93	15,51	20,53	15,77	-8,34
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	2,32	1,42	2,90	2,55	2,75	+0,43
Халқ таълими	4,47	2,74	5,50	5,72	4,91	+0,44
Маданият ва санъат	0,93	0,33	0,75	0,64	0,61	-0,32
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	1,00	0,16	0,33	0,26	0,22	-0,78
Молия, кредит, сугурта ва пенсия таъминоти	X	1,33	1,22	1,08	1,11	-0,22
Бошқарув	1,18	1,17	1,60	1,57	1,46	+0,28

2015 йилда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг тармоқларида банд аҳолининг маълумоти бўйича таркиби (фоизда)

Тармоқлар	Жами банд аҳоли	Шу жумладан, маълумоти бўйича		
		Олий	Ўрта махсус	Ўрта ва тўлиқсиз ўрта
Жами иқтисодиёт бўйича	100	33,5	43,7	22,8
Саноат	100	17,1	43,8	39,1
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	100	17,1	47,3	35,6
Транспорт ва алоқа	100	19,3	37,7	43,0
Қурилиш	100	18,5	36,0	45,5
Савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов ва таъминот	100	22,7	46,2	31,1
Ахборот-ҳисоблаш хизмати	100	67,5	27,4	5,1
Уй-жой-коммунал хўжалиги, аҳолига ноишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	100	11,7	39,8	48,5
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	100	16,4	62,5	21,1
Таълим	100	53,2	35,4	11,4
Маданият ва санъат	100	32,9	53,5	13,6
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	100	40,6	35,3	24,1
Молия, кредит, сугурта ва пенсия таъминоти	100	54,9	38,1	7,0
Бошқа тармоқлар	100	40,5	43,1	16,4

бир хил бўлмайди, у ўзида ҳар бир ходимнинг индивидуал ёндашувини мужассам этади, шунинг учун, бизнинг назаримизда, абстракт ўқитувчи ёки врач меҳнатининг қанчадир миқдори ҳақида гапириш нотўғри. Бундан ташқари, ижодий меҳнат жараёнининг кўпгина муҳим характеристикалари бу жараённинг бошида ҳали аниқ бўлмайди.

Хизматлар соҳасидаги меҳнат профессионаллик нуқтаи назаридан ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бир томондан, бу соҳада ҳеч қандай махсус маълумотни талаб қилмайдиган ишчи ўринлари кўп, иккинчи томондан эса, маълумотга эга ходимларнинг улуши юқори. Кўпгина касблар бўйича лавозимларни эгаллаш олий маълумотни талаб қилади (врачлар, ўқитувчилар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари, фан арбоби) ва ҳоказолар. Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган ходимларнинг улуши ишлаб чиқариш тармоқларига қараганда юқори (2-жадвал).

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби ҳам бошқа соҳалардан фарқ қилади. Бу соҳа ходимлари орасида аёллар ва пенсия ёшига яқин ёшдагиларнинг ҳамда пенсия ёшидагиларнинг улуши катта. Бу эса, ўз навбатида, соҳа ходимлари иш ҳақининг шаклланишига таъсирини кўрсатади.

Хизматлар соҳасидаги кадрлар бажарадиган функциялари нуқтаи назаридан ҳам ўзига хос ху-

сусиятларга эга. Ходимларнинг асосий қисмини ақлий меҳнат билан шуғулланадиганлар ташкил этади. Улар таълим тизимида – ўқитувчилар, соғлиқни сақлаш тизимида – врачлар, маданий-маърифий муассасаларда – кутубхона ходимлари, библиографлар, услубчилар, санъатда – муסיқачилар, рассомлар ва бошқалар.

Моддий рағбатлантиришни ташкил этиш амалиётида қайд этилган мутахассислар категориясининг иш ҳақи тизими устувор аҳамиятга эга. Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг фаолият кўрсатишини ҳамда ривожланишини таъминловчи мутахассисларнинг бошқа қисми ҳам мавжуд. Улар иқтисодий, молиявий, бошқарув функцияларини ҳамда техник, маъмурий-хўжалик вазибаларини бажарувчи ходимлар, яъни асосий фаолият билан шуғулланмайдиганлардир. Ана шу асосий фаолият билан шуғулланмайдиган ходимларнинг иш ҳақи тизимини шакллантиришда асосий фаолият билан шуғулланувчи ходимларни моддий рағбатлантириш механизми билан мувофиқлаштириш борасида муаммолар вужудга келади.

Моддий рағбатлантириш механизмининг шакллантиришда фақатгина меҳнатнинг хусусиятларини ҳисобга олиш билан чекланмасдан, меҳнат натижаларининг шакли ва натижаларни ўлчаш ҳам катта аҳамиятга эга. Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари меҳнатининг маҳсули ёки унинг фойдалилик сама-

раси моддий ёки номоддий неъмат шаклида намоён бўлади. Номоддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатнинг натижаси ижтимоий ва маданий неъматлар шаклидаги фойдали самарага тенг бўлиб, уни баҳолаш ва ўлчаш жуда қийин масала ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадлари шаклланишининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, хизмат кўрсатиш соҳасининг турли тармоқларида пуллик ва бепул хизматлар улушининг турличалигидадир. Хизмат кўрсатиш соҳасининг эркин рақобат бозори шароитида фаолият кўрсатадиган тармоқлари (савдо, банк хизматлари, туризм ва бошқалар) билан бир қаторда, давлат томонидан тартибга солинадиган тармоқлар (таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқалар) ҳам мавжуд. Бундан ташқари, шундай хизмат турлари борки, уларни бозор хизматлари таркибига киритиб бўлмайди, улар иқтисодиёт ижтимоий секторининг ажралмас қисми ҳисобланади (бошқарув, муҳофаза ва бошқалар). Шундай қилиб, моддий ишлаб чиқариш соҳасида даромадлар шаклланишининг бозор механизмидан фойдаланилса, хизмат кўрсатиш соҳасида даромадлар шаклланишининг ҳам бозор, ҳам нобозор механизмидан фойдаланилади. Иқтисодиётнинг аграр ёки саноат секторидан фарқли ўлароқ, хизматларнинг кўп қисми, айниқса, ижтимоий соҳа хизматлари, давлат бюджети томонидан молиялаштирилади. Шу билан биргаликда, хизматларнинг шундай турлари борки, улар маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш, пойабзал ва кийим-кечакларни тикиш, таъмирлаш, яъни ишлаб чиқариш билан боғлиқ хизматлар бўлиб, бундай хизматларни амалга оширадиган ходимлар даромадларини шакллантиришда бозор механизми амал қилади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадлари шаклланишининг муҳим хусусиятларидан яна бири, хизматларнинг юқори ликвидлилиги ва хизмат кўрсатиш соҳасининг кам маблағ талаб қилиши билан боғлиқдир. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида хизматларнинг юқори ликвидлилиги ва хизмат ҳақини олиш муддатининг қисқалиги ту-

файли даромадларнинг шаклланиши моддий ишлаб чиқариш соҳаларига нисбатан юқори суръатлар билан амалга ошади. Бу эса, ўз навбатида, хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларининг тез ўсишини таъминлайди.

Хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган ходимлар даромадларининг шаклланишига хизмат кўрсатиш корхоналарининг жойлашган жойи ҳам катта таъсир кўрсатади. Шаҳар аҳолиси қишлоқ аҳолисига нисбатан юқори даромадга эга ва шу туфайли уларнинг хизматларнинг деярли барча турига талаби ҳам юқорироқ. Шу сабабли, шаҳарларда хизмат кўрсатиш корхоналари сони тезроқ ўсади. Қишлоқ жойларида эса, аксинча, хизматларга талаб нисбатан паст бўлганлиги туфайли хизмат кўрсатиш корхоналарини очиш секин юз беради.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларининг шаклланишига у ёки бу хизмат турининг даромадлиги ҳам таъсир кўрсатади. Хилма-хил хизмат турлари бир-биридан даромадлилик даражаси билан фарқ қилади. Талаб юқори бўлган хизматларнинг (савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат) нархлари ўсиб боради ва бу, ўз навбатида, хизмат кўрсатиш корхонаси даромадининг ўсишига олиб келади. Корхона даромадининг ошиши ушбу корхона ходимлари даромадлари ўсишининг моддий асосини ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотлар хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли даромадларининг кўплаб шарт-шароитлар ва омиллар таъсири остида шаклланишини кўрсатади ва уларни ушбу соҳада банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланиш механизмини ишлаб чиқишда ҳисобга олиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ходимлар даромадлари механизмини шакллантиришда иқтисодий қонунлар талаби ҳам ҳисобга олиниши лозим ва шу асосда ишлаб чиқилган механизм ходимлар меҳнатини рағбатлантириш ва мотивлаштиришга, қолаверса, инсон капиталининг ўсиши ва ривожланишига яхши хизмат қилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Пастухов А.А. Ускорение развития сферы услуг как необходимое условие модернизации экономики. // Экономика и экономические науки. 2012 г., № 20.
2. Сфера услуг: экономика, менеджмент, маркетинг. Учебное пособие под редакцией проф. Бурменко Т.Д. Москва.: Кнорус, 2016 г.
3. Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2016 й.
4. Ўзбекистон молияси. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2000-2016 йй.
5. Хикматов Р.И. «Развитие сферы услуг в современных условиях». // Дисс. к.э.н., Казань, 2006 г.

УЎТ:330.101 (575.2)

Оқилона харажат ва муқобил истеъмол

Рустам ҲАСАНОВ,
иқтисод фанлари доктори, профессор,
Муборак РАИМОВА,
Қарши давлат университети
катта ўқитувчиси.

Истеъмол фаолиятида товарлар ва хизматлар комбинацияси йириклашган товарлар гуруҳидагина эмас, уларнинг ичида намоён бўлади. Бунда даромад ўзгариши туфайли арзон товарлар истеъмолидан қиммат товарлар истеъмолига ўтишдан ёки аксинча ҳолатдан иборат истеъмолчи ҳаракати юзага келади. Мазкур жараён яна даромад ва нархга қараб рўй беради. Даромад камайганда истеъмол танлови арзон товарларга қаратилади ва улар қиммат товарлар ўрнига истеъмол қилинади. Буни камбағаллар нималарни сотиб олишида кўриш мумкин. Одатда улар истеъмол уйғунлигини арзон товарлар эвазига ҳосил қиладилар. Шу билан бирга, уларнинг истеъмолидан ўта зарур, лекин нархи қиммат товарлар ҳам қисман ўрин эгаллайди. Асосан кам таъминланганлардан ва пенсионерлардан ташкил топган бу тоифанинг истеъмолида озиқ-овқат сарфиёти катта ўрин тутди, кийим-кечак ва ижтимоий хизматлар буромади эса бағоят кам бўлади.

Аннотация

Инсон истеъмоли товарлар ва хизматлар комбинацияси, муқобил танлов қоида-сиға мувофиқ амалга ошади. Бу жараён даромад ва нархга қараб, ўзгариб туради. Даромад камайганда истеъмол танлови арзон товарлар ва хизматларга қаратилади, даромад кўпая бошласа, қимматбаҳо товарлар ва хизматлар истеъмоли ортади. Бинобарин, оқилона харажат ва муқобил истеъмол ўзаро боғлиқликда рўёбга чиқади. Ушбу мақолада ана шу масалалар таҳлил қилинган.

Расходы на потребление товаров и услуг человека взаимосвязаны, так как это является результатом действия правила альтернативного выбора. При низкой доходности расходы направляются на дешёвые товары и услуги, а при высокой доходности расходы направляются на дорогие товары и услуги. Поэтому альтернативное потребление и самые необходимые расходы взаимосвязаны.

Expenditures on the consumption of goods and services of a person are interrelated, as this is the result of the rule of alternative choice. With low profitability, expenditures are directed to the deletion of goods and services, and with high returns, expenditures are channeled to expensive goods and services. Therefore, alternative consumption and the most necessary costs are interrelated.

Аҳоли бой тоифасининг истеъмол фаолиятида аксинча ҳолат кузатилади. Яъни, овқатланиш харажатлари қисқариб, кийиниш, маданий дам олиш ва соғлиқни мустаҳкамлаш сарфлари ошиб боради. Мамлакатдаги

истеъмолнинг товар-моддий таркиби бой ва камбағал тоифалар нисбатига қараб юзага келади. Уни баҳолашга имкон берувчи статистика манбаи ҳар хил бўлгани туфайли таҳлил натижаси ҳам бир хил чиқмайди.

Калит сўзлар: истеъмол товарлари, хизматлар, маркетинг тадқиқотлари, харидор бозори, савдо, истеъмолчилар хизмати.

Харажатлардаги фарқлар таҳлил учун ажратиб олинган объектлар миқдорига ва ўша объектларга кимлар кирганига боғлиқ. Шунга қарамай, ҳамма манбалар истеъмола танлови бирлигини тасдиқлайди. Чунки оила истеъмоли даромадга боғлиқ бўлса-да, харажатлар нисбати хонадон тоифасига кўра шаклланади. Айрим оилалардаги харажатлар бошқалари учун жиддий аҳамият касб этмаслиги мумкин. Танлов оиланинг ижтимоий мақомига боғлиқ. Буни билиш учун ижтимоий иерархиянинг тепасида ва пастида турган тоифалар истеъмолини таққослаб кўриш мақсадга мувофиқдир. Ана шунда оилалар харажатларидаги фарқни аниқлаш имконияти туғилади.

Товарлар тўплами харид қилинаётганда бири оз олинса, бошқаси кўп олиниб, унинг ўрнини босиши керак. Турли истеъмола комбинацияси юз берганда, пул бирлигига олинган фойда тенг бўлиши талаб қилинади.

Ҳар хил тоифага мансуб оилаларнинг истеъмола учун танлови турли товарлар доирасида кечади. Камбағаллар танлови асосан арзон маҳсулотлар билан чекланса, бойлар танлови қимматбаҳо товарлар доирасида, ўрта ҳоллар танлови эса ҳар иккала гуруҳ товарлари оралиғида амалга ошади. Қандайлигидан қатъи назар, танловнинг асл мақсади рационал (оқилона) истеъмолга эришишдир. Ҳар қайси хонадон ўз даромади бўйича истеъмола товарлари ўрин алмашувидан олган фойданинг ўзгариши мавсумий истеъмолда яққол кўринади. Пишиқчилик кезлари мева-сабзавотлар бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ўрнини босади. Бу фақат истеъмола мавсуми келишига эмас, балки нарх паритетининг ўзгаришига ҳам боғлиқ.

Озиқ-овқат маҳсулотларига тааллуқли йиллик маълумотларга назар ташласак, чорва маҳсулотларининг нархи ўзгаришда бўлганини, жумладан, ёзда пасайганини, чунки уларнинг ўрнини босувчи маҳсулотлар арзонлашгани боис талаб камайганини кўрамиз. Сабзавотлар динамикаси эса ўта нотекис бўлган. Ёз пайтлари уларнинг нафақат нисбий, балки мутлақ нархи ҳам кескин пасайган, мавсум тугагач, яна кўтарилган. Бироқ маҳсулотлар бозорида таклиф беҳад кўп бўлгани учун уларнинг нархи мавсум охирида ҳам пасайишда давом этган.

Пишиқчилик даврида талаб нисбатан арзон маҳсулотларга кўчиши ва эҳтиёжлар уларни истеъмола қилиш орқали қондирилиши бу ноз-неъматлар ўрнини босадиган бошқа маҳсулотларга талабни

қисқартириб, уларнинг ҳам бирмунча арзонлашишига сабабчи бўлади.

Нархларнинг ўзгариш шиддати ҳар хил кечади. Бу, айниқса, озиқ-овқат маҳсулотларига хос бўлади. Бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари кўпайса, нархнинг ўсиши сустлашади ёки пасаяди. Аммо қайси маҳсулот қанча истеъмола қилиниши кўп жиҳатдан унинг хусусиятларига ҳам боғлиқ. Нархлар шитоб билан ўсган давларда ҳам айрим зарур маҳсулотлар истеъмоли ўзгармайди, чунки уларга бозор талаби ноэластик бўлади. Талаб эластик бўлган шароитда нархи арзонлашган моллар истеъмоли ортади, лекин буни фақат нарх эмас, бюджет чегараси ҳам белгилайди. Шу боис истеъмола арзон товарлар сари бурилиши одатда камбағал ва ўртаҳол оилаларда содир бўлади. Бой хонадонлар соҳибларининг даромади юқорилиги қимматбаҳо маҳсулотларни қанда қилмай, ҳар доим истеъмола қилиш имконини беради.

Бинобарин, оила истеъмолида маҳсулотларнинг ўрин алмашуви бозор тўқинлигига қараб, ҳар хил даражада ўзгаради. Албатта, бу жараёнда бюджет чегарасидаги силжишлар ҳам катта аҳамиятга эга, чунки нархлар ва даромадлар ўсиши бир хил бўлмайди.

Истеъмола қиймати ва моддий ҳажми бир-бирига мос келмайди. Унинг пулдаги ҳажми ошса-да, моддий ҳажми кам, сифати паст бўлиши мумкин. Бу ҳол транспорт, маиший ва коммунал хизмат соҳаларида яққол кўзга ташланади. Ушбу хизматлар қиймати ошгани ҳолда, улардан кўрилган фойда ўзгармайди, билъакс, ҳатто камайиши мумкин. Бундай вазият оилалар истеъмолида кузатилади ва кўпинча коммунал хизматларга тааллуқли бўлиб чиқади. Айниқса, шаҳарларда иссиқ сув учун тўлов ҳақлари қисқа фурсатда кескин ошиб кетди, лекин ундан кўриладиган фойда миқдори деярли ўзгармади.

Ҳарчи оила истеъмолини нарх ва даромад белгиласа-да, унинг таркиби бирламчи эҳтиёжлар нечоғли қондирилишига боғлиқ. Нархлар оила аъзоларининг қўлига теккан даромадга нисбатан жадал ўсса, бюджет сарфида озиқ-овқат ва хизматлар улуши тез ортиб боради, натижада даромаднинг тобора камроқ қисми ноозиқ-овқат товарлар истеъмолига ажратилади. Шу боис уларнинг истеъмоли қисқаради.

Бозор даромадларининг сарфланиши ҳақида гап кетганда, жон боши ҳисобига қўлга теккан да-

ромаднинг товар эквивалентини назарда тутиш масалага атрофлича ёндашувни билдиради. Оила аҳли товарларни алмашлаш орқали уларни энг мақбул комбинациясини танлайди. Бунда товарларнинг бошқа маҳсулотлар ўрнини босиш коэффициенти келиб чиқади.

Маълумки, оила эҳтиёжини ўз имкони даражасида тўлароқ қондиришга интилаётиб, товарлар мажмуи нақадар фойдали эканлигини унга сарфланган харажатлар билан таққослайди. Аммо ҳамма товарларни ола билмайди, бунга бюджет (даромад) чеклангани йўл бермайди. Шунга кўра, у бир товардан воз кечиб, бошқасини харид қилади. Воз кечиш чоғида товарлар ўрнини алмаштириш меъёри пайдо бўлади. Бу эса муайян маҳсулотни истеъмол қилиш учун бошқа маҳсулотларнинг қанчаси истеъмол қилинмаслигини билдиради. Зеро, бир товар фойдаси ўрнини бошқаси ёки бошқаларининг фойдалилиги қоплаши керак. Айтайлик, гўшт қимматлашса, камбағал оилалар унинг ўрнига сут-қатик, ун ва ундан тайёрланган маҳсулотлар, ёрмалар, картошка ва сабзавотлар сотиб ола бошлайдилар. Бой хонадонларда эса тескари ҳолат вужудга келиб, қандолат, сут, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, мева-чевалар кўпроқ тановул қилинади.

Барчамизга яхши маълум, инсоннинг меҳнат фаолияти ҳаётий неъматлардан баҳраманд бўлишга йўналтирилади. Даромад орттиришга қизиқиш эса уни сарфлаш манфаатидан келиб чиқади. Шунинг учун бир томондан даромадга эга чиқишга интилишни таъминловчи омилар таъсирини ўрганиш муҳим бўлса, иккинчи томондан даромадни сарфлашга бўлган интилишларга алоҳида эътибор қаратиш даркор. Чунки харажат қилишга қизиқиш одамни даромад топишга ундайди. Ҳолбуки, киши томонидан маълум неъматлар ўзлаштирилишининг ўзи харажатлар мавжудлигини англатади. "Харажатлар самараси" эса инсонни даромад орттиришга ва уни янада кўпайтиришга қизиқтирувчи омил вазифасини ўтайди. Бунда истеъмол бюджетининг чегараланиш қондаси ҳамда истеъмол комбинациясининг ўзига хос таъсирини ҳисобга олиш зарурлигини унутмаслик жоиз.

Дарвоқе, иқтисодда истеъмол бюджетининг чегараланиши қондаси бор. Аҳолининг харид қобилияти пул даромадига қараб юзага келади ва муайян нархлар шароитида унинг истеъмоли доирасини белгилайди. Ҳар қандай иқтисодий тизимда аҳоли эҳтиёжининг чексизлиги ва ресурслар чеклангани

ўртасида зиддият бўлади.

Инсон истеъмолини унинг қўлидаги пул, бозордаги товарлар нархи ва ихтиёрига ўтган натурал тушумлар белгилайди. Биринчи ва иккинчи омил харид қобилияти доирасини билдиради.

Кишига келадиган пул даромади унинг меҳнат унумдорлигининг умумий даражасини, яратилган неъматларнинг қанчаси истеъмолга ва қанчаси жамғаришга сарфланишини белгилаб беради. Шу сабабли иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда аҳолининг даромади катта, кам ривожланган мамлакатларда кичик бўлади.

Жаҳон банки таснифига кўра, Ўзбекистон иқтисодий даражаси ўртача мамлакатлар сирасига киради. Инчунин, даромад топувчининг харид қобилияти юқори эмас. Даромад чеклангани туфайли ҳар ким нимани харид қилишни ўзича мўлжаллайди. Уй хўжалиги қаерда жойлашган бўлмасин, унда неча нафар ва қайси ижтимоий тоифага мансуб кишилар яшамасин, барибир, у ўз ихтиёридаги пулнинг чегараланишига дуч келади. Бу ҳолат назарияда бюджет чегараси деб юритилади. Уни, аввало, уй хўжалигига муайян вақтда ташқаридан келиб тушган маблағ миқдори, иккинчидан, олдинги пул жамғармаси белгилаб туради. Шу ваздан оиланинг истеъмол харажатлари унинг даромадидан кўп ёки оз бўлиши келиб чиқади. Харажат кўпайганда олдинги жамғарма бозорга чиқарилади, харажат даромаддан кам бўлган тақдирда эса, ҳозирги даромаднинг бир қисми жамғарилади. У, биринчидан, оилавий бюджетга келиб тушадиган даромад миқдори ўзгаришига, иккинчидан, кечиктирилган истеъмол талаби миқдорига, учинчидан, пулни муқобил ишла-тиш имконига боғлиқ бўлади.

Дарҳақиқат, нарх ва харид фонди имконига қараб хонадон аҳли нимани ва қанча миқдорда сотиб олишни ҳал қилади, яъни истеъмолга тўланадиган товарлар ва хизматлар таркибини белгилайди. Унга кундалик истеъмол моллари, узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар, маданий-маиший ва ижтимоий хизматлар киради. Истеъмол танлови юз берганда, оила хатти-ҳаракатларида субъективлик сезилади. У индивидуал дидга қараб қандай товарлар истеъмол учун танлаб олинishiда ифодаланади. Оила танловини белгиловчи объектив омилар (даромад ва нарх) табиатан экзоген бўлса, унинг субъектив мойилиги эндоген ҳисобланади. Уларнинг таъсирида истеъмол қилинадиган товарлар ва хизматлар комбинацияси шаклланади.

Амалий ҳаётда оила истеъмоли комбинацияси фойдали эканлигини аниқлаш мушкул иш. Чунки фойда даражасининг аниқ ўлчами йўқ, ҳар бир истеъмолчининг товарлардан қониқиши индивидуал, яъни унинг ўзигагина хос бўлади. Шунга кўра, муайян товар фойдали ёки фойдали эмаслигига одамлар ҳар хил баҳо беришади. Масалан, лимон қон босими юқори одам учун энг фойдали неъмат ҳисобланса, соғлом одамга нафи бошқа ноз-неъматларнинг фойдаси даражасидан ошмайди. Зардаси қайнайдиғанларга бу меванинг ҳеч қандай фойдаси тегмайди, қайтага зарар еткази.

Фойдалилик ўта индивидуаллашган бўлса-да, хонадонларда истеъмол қилинадиган маҳсулотлар уйғунлиги нарх-наво ва оилалар бюджетига қараб маълум нисбатда бўлади. Буни озиқ-овқат ва ноз-овқат товарлар ҳамда хизматлар комбинациясида кўриш мумкин. Нархлар ўзгарган тақдирда даромадлар ҳам тезроқ ўзгарса, бюджет чегараси кенгайиши ҳисобидан истеъмол ортади. Амалда нархнинг даромадга нисбатан тезроқ ўсиши юз беради. Бу ўртача ҳолат, албатта! Лекин аҳолининг пулдор табақалари даромади нархга нисбатан илгарилаб кетиши натижасида уларнинг бюджет чегаралари кенгайиб, озиқ-овқат сарфи қисқаргани ҳолда, бошқа харажатлар ўсади. Кам таъминланган оилаларда бунинг акси юз беради. Масалан, пенсионерлар хонадонида озиқ-овқат сарфининг ҳиссаси энг катта бўлади.

Истеъмол хонадон аъзолари эҳтиёжини қондирса, улар қониқиш ҳиссини туядилар. Шу сабаб оила маҳсулотлар ва хизматлар харидига уларнинг қадр-қийматига қараб қўл уради. Қадр-қиймат эса фойда ва товар нархининг яхлитлигидир. Истеъмолчи ҳар доим товар фойдасини унинг неча пул

туриши билан чамалаб кўради. Демак, истеъмолни товарнинг зарурлиги ва бюджет имконияти белгилаб беради. Оила ўз истеъмолини мана шу икки омилни инобатга олиб, рационаллаштиришга мойил бўлади. Бунда у бир хил товар истеъмолини меъёрида тутиб, бошқасини ҳам истеъмол қилади.

Истеъмол таркибини фарқлантирувчи яна бир омил, даромаддан қатъи назар, турли ижтимоий тафовутдаги кишилар талабининг фарқланишидир. Бу эҳтиёж турланишини англатади. Турли ижтимоий гуруҳларга мансуб оилаларда истеъмолнинг маълум турлари ва тартиби амал қилади. Айни ҳолат улардаги харажатлар самарасига ҳамда йиллар мобайнида шаклланган хусусиятларга боғлиқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, бозор даромадини сарфлаш босқичи мураккаб жараён саналади. Унда инсоннинг истеъмол борасидаги манфаатлари уйғунашиб, ижтимоий табақалашув келиб чиқишига олиб келади. Масаланинг муҳим томони шундаки, даромадларнинг миқдоран ўзгариб бориши иқтисодий манфаатлар доирасида амал қилади ва даромадлар сарфланишига таъсир ўтказиб боради. Лекин даромадни топишда асосий эътибор уни сарфлашнинг қайси шакли аҳамиятли эканлигига қаратилади. Агар киши ўзини ва оила аъзоларини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида даромад топишга интилса, уни сарфлаш ҳам шунга яраша самара беради. Шунинг учун даромад миқдори ва уни сарфлаш мақсади ўзаро мувофиқлашади. Даромади кўпайгани сайин одамлар уни сарфлаш шакллариини ўзгартириб боришади ва бу "харажатлар самараси"ни келтириб чиқаради. Пировардида сарф-харажатларнинг бозор иқтисодиётига хос тартиби объектив тарзда амал қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир – Т.. Ўзбекистон, 2015 йил, 304-бет.
2. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир // Халқ сўзи, 2016 йил 2 ноябрь.
3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак // Халқ сўзи, 2017 йил 15 январь. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси.
4. Ҳасанов Р.Р. Оила, хонадон ва уй ҳўжалигининг назарий талқини. // Иқтисодиёт ва таълим, 2015 йил 1-сон, 4-7-бетлар.

Изменения закономерности пешеходного движения

Гавхарой ХАКБЕРДИЕВА,
ст. преподаватель ТИПСЭАД.
Турсунбой ИСМОИЛОВ,
студент ТИПСЭАД.

Характеристика пешеходного потока оценивается комплексом показателей, от которых зависит их безопасность движения и быстрое достижение цели. Можно выделить следующие группы переменных показателей во времени: интенсивность, состав, скорость движения и плотность пешеходного потока.

Плотность пешеходного потока $q_{пеш}$, так же как и интенсивность, колеблется в широких пределах и оказывает влияние на скорость движения пешеходов и пропускную способность пешеходных путей. Так же как и для транспортных потоков, предельная плотность пешеходного потока определяется соответствующими габаритными размерами движущихся объектов. Так, площадь человека в статистическом положении в летней одежде состав-

Аннотация

В данной статье описан пешеходный поток, оцениваемый комплексом показателей, от которых зависит их безопасность движения и быстрое достижение к цели. Каждый из данных показателей – интенсивность, состав, скорость движения и плотность пешеходного потока – был проанализирован. На основе исследовательских работ было выведено заключение о том, что чем выше интенсивность пешеходного движения, тем ниже скорость и плотность передвижения потока.

Ushbu maqolada piyodalar oqimiga taluqli bo'lgan piyodalar xavfsizligi va maqsadga erishish tezligi murakkab ko'rsatkichlar bilan baholangan. Ko'rsatkichlarning har biri, jadalligi, tarkibi, harakat tezligi va piyodalar zichligi, alohida-alohida tahlil qilingan. Tadqiqotlar asosida shu aniqlandiki, piyodalar harakati jadalligi qanchalik yuqori bo'lsa, harakat tezligi va harakatlanish zichligi shuncha past bo'ladi.

In this article, pedestrian flow, on which road safety and quick goal achievement are based, was estimated with a set of indicators. Each of indicators such as intensity, composition, speed of movement and density of pedestrian flow, was analyzed separately. According to the research, it was concluded that the higher pedestrian flow intensity, the lower speed and density of movement flow.

ляет 01-02 м², а в зимней одежде может достигать 025 м², при наличии ручной клади может увеличиться до 0,5 м² (16).

В зависимости от плотности различают свободное и стесненное движение (свободные и стесненные условия движения). В свободных условиях ($q_{пеш} 0.5$ чел/м²) каждый человек в любой момент может изменить скорость и направление своего движения. В стесненных условиях ($q_{пеш} 0.5$ чел/

Ключевые слова: пешеходный поток, безопасность движения, интенсивность, скорость движения, плотность пешеходного потока.

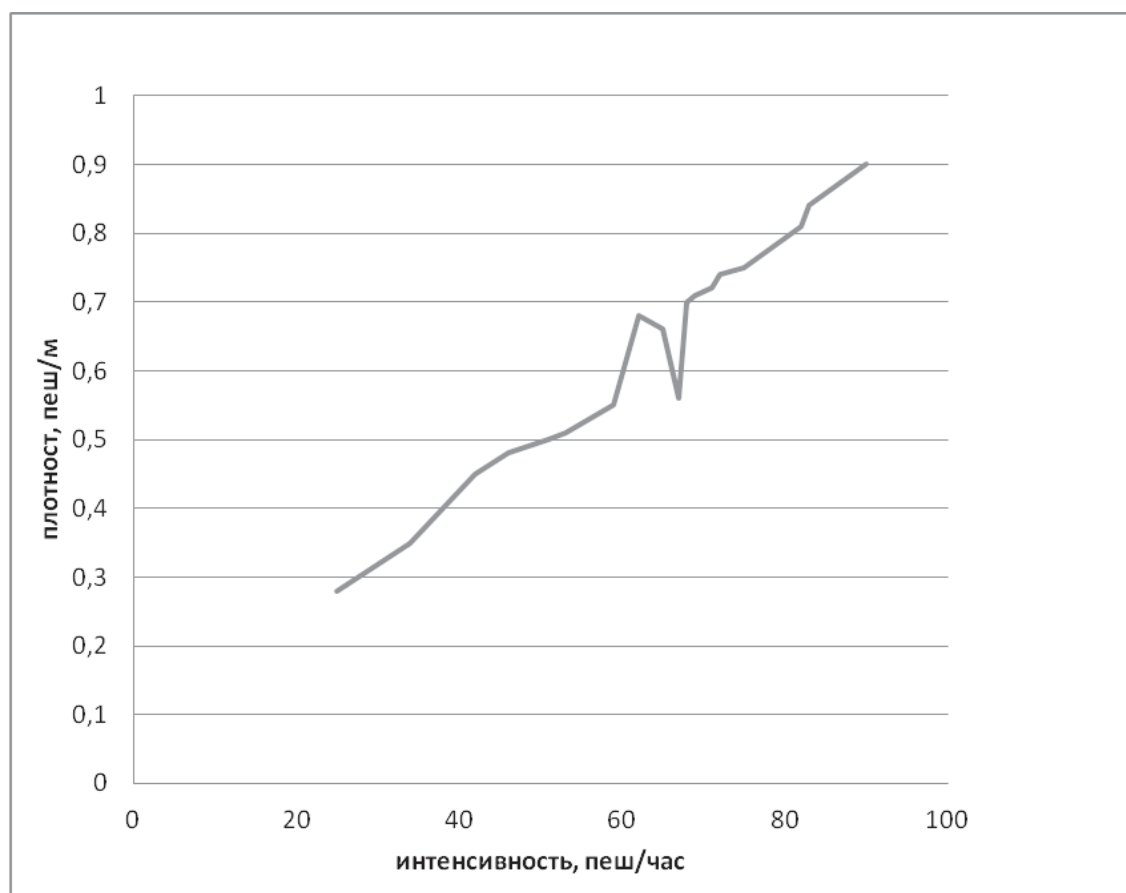

Рис. 1. Зависимость интенсивности пешеходного потока от его плотности.

м²) плотность потока ограничивает свободу и возможность изменять режим движения людей. Наблюдения показывают, что для свободного движения дистанция между движущимися в колонне людьми должна достигать около 2 м. Ее можно условно назвать «динамическим габаритом пешехода». Ощутимые помехи наблюдаются уже при 0,7-0,8 чел/м², а при 4-5 чел/м² движение следует считать полностью стесненным. Это предельное значение плотности, при которой поток еще может продолжать движение.

При плотном пешеходном движении интенсивность пешеходного движения увеличивается, а скорость передвижения уменьшается. При максимально плотном потоке скорость движения пешеходов практически снижается до нуля.

Плотность пешеходного потока, полученная на рассматриваемых участках, была сравнена с данными ведущих специалистов в этой области, и построены графики зависимости плотности и интенсивности пешеходного потока, плотности и скорости их движения.

Наибольшее влияние на плотность обногов оказывают многие факторы: разнородность состава пешеходного движения, скорость передвижения и т.д. Чем больше пешеходов (особенно детей и пешеходов пожилого возраста), а также выбранных ими скоростей, тем изменчивей становится движение.

Скорость изменяется соответственно с изменением плотности движения пешеходов, т.е. она параллельно изменчива с изменением плотности. На рис. 2 приведена зависимость плотности и скорости движения пешеходов.

На основе проведенных исследовательских работ можно сделать следующие выводы:

1. Интенсивность пешеходного потока в зависимости от места расположения и назначения УДС колеблется в больших пределах.

Интенсивность движения пешеходов в некоторых районах достигает до 120 пеш/час, при этом скорость их передвижения колеблется до 1-3 м/с.

2. Скорость и плотность передвижения не пропорциональны интенсивности передвижения, т.е.

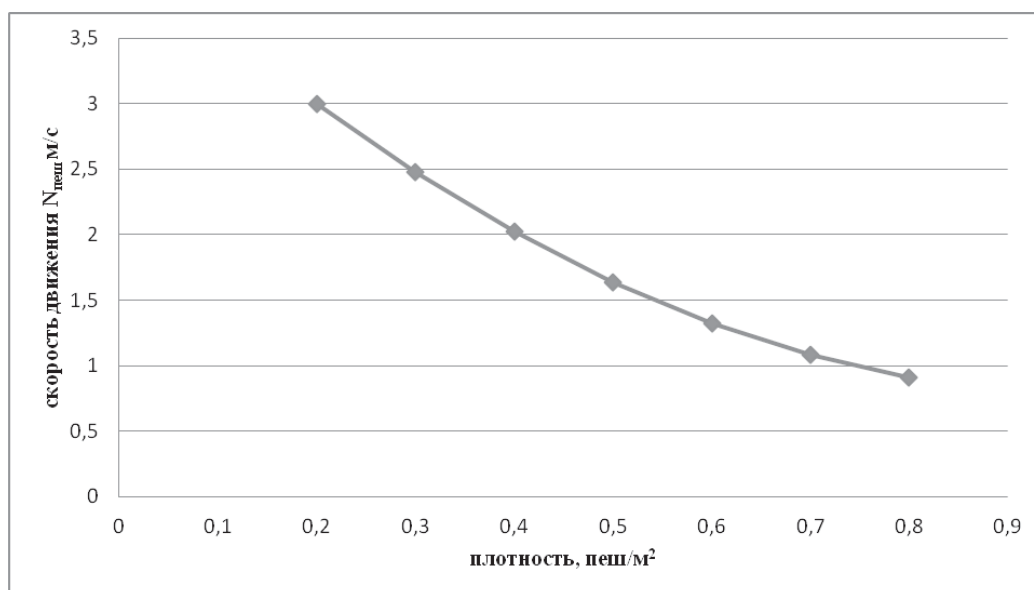

Рис. 2. Зависимость плотности и скорости движения пешеходов.

чем выше интенсивность пешеходного движения, тем ниже скорость и плотность передвижения потока. Скорость движения пешеходов в среднем – 2,61 м/с.

3. Плотность пешеходного потока – 0,7 чел/м².

При этом характеристика транспортного потока изменяется следующим образом:

- интенсивность движения около 7000 авт/ час

(в обоих направлениях;)

- состав движения:

- легковые автомобили – 89,43%;
- грузовые автомобили – 2,35%;
- автобусы – 7,34%;
- трамваи – 0,24%;
- троллейбусы – 0,62%;
- мотовелосельхозтехника – 0,02%.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азизов К.Х. Современные методы организации дорожного движения. Ташкент, 2001, 86 с.
2. Ибрагимов Б.С. Безопасность движения пешеходов в городских условиях. Сборник трудов, Ташкент, 2003.

УДК: 65

Роль химической отрасли в экономике Республики Узбекистан

Камола ХАЙДАРОВА,
преподаватель кафедры
«Экономика предприятия и менеджмент»
Ташкентского химико-технологического
института (Узбекистан).

Важная роль в экономическом потенциале республики принадлежит химической отрасли. Достижениями химии определяют конкурентоспособность таких отраслей, как энергетика, сельское хозяйство, машиностроение, автомобилестроение, легкая промышленность, промышленность строительных материалов, и других отраслей экономики. Без развития химической промышленности невозможно улучшение состояния окружающей среды и решение таких глобальных проблем, как нехватка ресурсов, энергии и продовольствия. Уровень химизации является одним из общепризнанных критериев общественно-экономического развития.

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние химической промышленности Республики Узбекистан, также её роль в экономике. Разработаны предложения и рекомендации по развитию промышленности в будущем.

Мақолада кимё саноатини мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни,

Республикадаги саноат корхоналарини техник-технологик жиҳатдан модернизация ва реконструкция қилиш ҳолати кўриб чиқилган. Шунингдек истиқболда саноатни янада ривожлантириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

The article discusses the current state of the production of chemical products industry in Uzbekistan, including the given process control characteristics of modernization, technical and technological renovation of enterprises. Also developed proposals and recommendations for the development of industry in the future.

В мировом химическом секторе ассортимент производимой на сегодня продукции превышает 100 тысяч наименований.

Рост объемов и расширение сфер применения химических материалов и технологий служат ос-

новой обновления материально-технической базы производств и дают колоссальный ресурсосберегающий эффект, без которого невозможно представить развитие современной экономики.

Интенсификация сельского хозяйства, повыше-

Ключевые слова: химическая промышленность, модернизация, интенсификация, экспортоориентированность, химическая продукция, корпоративное управление.

ние урожайности сельскохозяйственных культур невозможны без использования постоянно обновляющихся минеральных удобрений, пестицидов, гербицидов и новых сортов растений.

Современная фармацевтическая промышленность практически полностью базируется на применении химических веществ и химических технологий.

Годовой объем мирового потребления минеральных удобрений составляет в среднем 150-160 млрд. тонн. Основными потребителями минеральных удобрений на мировом рынке являются Китай – 32%, Индия – 14%, США – 13% и Бразилия – 6,4%.

Производство минеральных удобрений – один из наиболее развитых сегментов химической промышленности нашей республики. Мировые тенденции развития сельского хозяйства оказывают основное влияние на динамику производства и потребления удобрений. Учитывая прогнозные показатели роста населения, а также увеличение на 9% среднего числа калорий ежедневного потребления человеком, потребление сельскохозяйственной продукции к 2030 г. возрастет на 60%.

Доля производства отдельных видов удобрения на сегодняшний день снижается. Более адресное внимание уделяется производству комплексных удобрений. Применение комплексных удобрений – это важное направление развития земледелия для комплексного повышения плодородия земли.

Наша республика располагает всеми необходимыми условиями для развития химической промышленности. Имеются крупные месторождения сырьевых ресурсов: природного газа, газового конденсата, фосфорита, серы, сильвинита, хлористого натрия, известняка, широко используемых в химической промышленности.

Предприятия АО «Узкимесаноат» обеспечивают своей продукцией ведущие отрасли экономики республики: сельское хозяйство (минеральные удобрения, химические средства защиты растений, дефолианты, пленка для хлопчатника), золотодобывающую отрасль (цианистый натрий, тиомочевина, полиакриламиды), легкую промышленность (ацетатные нити, волокно нитрон), промышленность стройматериалов (сода кальцинированная) и др.

В настоящее время в компанию входят 15 промышленных предприятий, научно-исследовательский и проектный институты и 2 транспортно-логистические организации и дирекция по

строительству завода резинотехнических изделий.

Развитие химической промышленности как базовой отрасли экономики, находящейся в тесной взаимосвязи со всеми отраслями экономики и играющей ключевую роль в агропромышленном комплексе, является одной из приоритетных задач современного этапа развития экономики Республики Узбекистан.

В последние годы в соответствии с правительственными решениями реализованы крупные инвестиционные проекты, в результате чего построены и введены в эксплуатацию новые производства: построен Кунградский содовый завод с производством кальцинированной соды мощностью 100,0 тыс.тонн/год; Дехканабадский завод калийных удобрений – калий хлористый – мощностью 200,0 тыс.тонн/год; ОАО «Навоизот» – производство азотно-фосфорных удобрений – мощностью 180,0 тыс. тонн/год, ОАО «Максам-Чирчик» – производство пористой селитры – мощностью 60,0 тыс. тонн/год, в Навоийской области – производство технического кремния мощностью 12,0 тыс. тонн/год. В ОАО «Максам-Чирчик» и ОАО «Ферганаазот» проведена реконструкция агрегатов аммиаков АМ-76, модернизация и техническое перевооружение производства карбамида в ОАО «Максам-Чирчик».

Проведенные мероприятия по реконструкции и модернизации отдельных производств позволили частично увеличить загрузку мощностей: аммиака с 72,2% (2007 г.) до 80,2% (2012 г.), карбамида с 71,7% до 85,6%, НКФУ с 19,8% до 42,5%.

Однако реализуемых мер явно недостаточно для коренного улучшения технического состояния производств, значительного снижения себестоимости продукции и повышения его конкурентоспособности на внешнем рынке.

Совершенно очевидно, что эффективность химической отрасли в долгосрочной перспективе должна состоять в переходе на новые технологии, дающие возможность преобразовать имеющуюся сырьевую базу в высоколиквидную продукцию.

В целом потенциальные возможности развития химической отрасли республики необходимо сосредоточить на освоении новых видов продукции из углеводородов (метан, этан, пропан, бутан), глубокой переработке минеральных ресурсов.

Основными задачами химической промышленности республики на ближайшее годы является

проведение единой технической политики, направленной на модернизацию, реконструкцию и техническое перевооружение химической промышленности, с внедрением современных эффективных ресурсосберегающих технологий, обеспечивающих снижение себестоимости выпускаемой продукции и повышение их конкурентоспособности.

Для этого в первую очередь требуется разработка и реализация среднесрочных и долгосрочных программ, направленных на устойчивое развитие химической промышленности, освоение новых видов конкурентоспособной химической продукции.

Кроме этого, требуется увеличение объемов производства готовой экспортоориентированной химической продукции с высокой добавленной стоимостью на основе глубокой переработки минерально-сырьевых ресурсов.

Необходимо проведение глубоких маркетинговых исследований внутреннего и внешних рынков

с целью определения текущей и перспективной потребности отраслей экономики в химической продукции и расширения экспортного потенциала.

Внедрение современных методов корпоративного управления на предприятиях АО «Узкимёсаноат» с привлечением ведущих иностранных компаний в уставные капиталы акционерных обществ и создание совместных предприятий по производству экспортоориентированной продукции поможет отрасли увеличить экспорт своих товаров.

Повышение квалификации и переподготовка инженерно-технических и управленческих кадров на сегодняшний день является основным требованием для выполнения поставленных задач. В настоящее время практически все предприятия отрасли нуждаются в специалистах, владеющих современными методами корпоративного управления и способных реализовать задачи структурного преобразования отрасли.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналарнинг техник модернизация қилиш даражасини баҳолаш бўйича услубий тавсиялар. Тавсия Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги (№2-1-7/49, 22.09.2010 й.) ва Давлат статистика қўмитаси (№04-8, 14.09.2010 й.) томонидан тасдиқланган.
2. В.Б. Кондратьев. Мировая химическая промышленность // Перспективы. Фонд исторической перспективы. Май 2011.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015–2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги Фармони.
4. uzkimyosanoat.uz

К вопросу экономической эффективности деятельности кооперативов в сфере снабжения и сбыта продукции сельского хозяйства в Республике Каракалпакстан

Амонгул МАТЧАНОВА,
Каракалпакский государственный
университет.

В современных условиях кооперация в агропромышленном комплексе (АПК) создает благоприятные возможности для развития сельского хозяйства и сфер его обслуживания независимо от форм собственности и хозяйствования [1, 2]. Это обусловлено тем, что в развивающихся рыночных отношениях уровень цен, стоимость услуг и размер прибыли формируются в зависимости от слаженности в работе коллективов, производящих и перерабатывающих сельскохозяйственное сырье на условиях, обеспечивающих равные экономические интересы субъектам кооперации. Для дальнейшего развития кооперации, повышения ее роли в развитии АПК необходимо совершенствование законодательной и нормативно-правовой базы, устранение в ней положений, препятствующих эффективному функционированию сельскохозяйственной потребительской кооперации в условиях рыночной экономики [2].

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению вопросов деятельности кооперативов в сфере снабжения и сбыта продукции сельского хозяйства в Республике Каракалпакстан. Исследования показали, что потенциал сельского хозяйства Каракалпакстана позволяет обеспечить стабильность производства основных видов сельскохозяйственной продукции, необходимое развитие отраслей пищевой промышленности.

Maqola Qoraqalpog'iston Respublikasi ta'minoti va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini marketing sohasida kooperatsiya masalalarini muhokama qiladi. Tadqiqotlar Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi salohiyati imkon qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari barqarorlikni, oziq-ovqat sanoati rivojlantirish kerakligini ta'minlash qiladi ko'rsatdi.

The article is devoted to the consideration of the issues of cooperatives in the sphere of supply and marketing of agricultural products in the Republic of Karakalpakstan. Studies have shown that the potential of Karakalpakstan's agriculture makes it possible to ensure the stability of production of the main types of agricultural products, the necessary development of the food industry.

Ключевые слова: сельскохозяйственная продукция, развитие отраслей пищевой промышленности, сельское хозяйство Каракалпакстана.

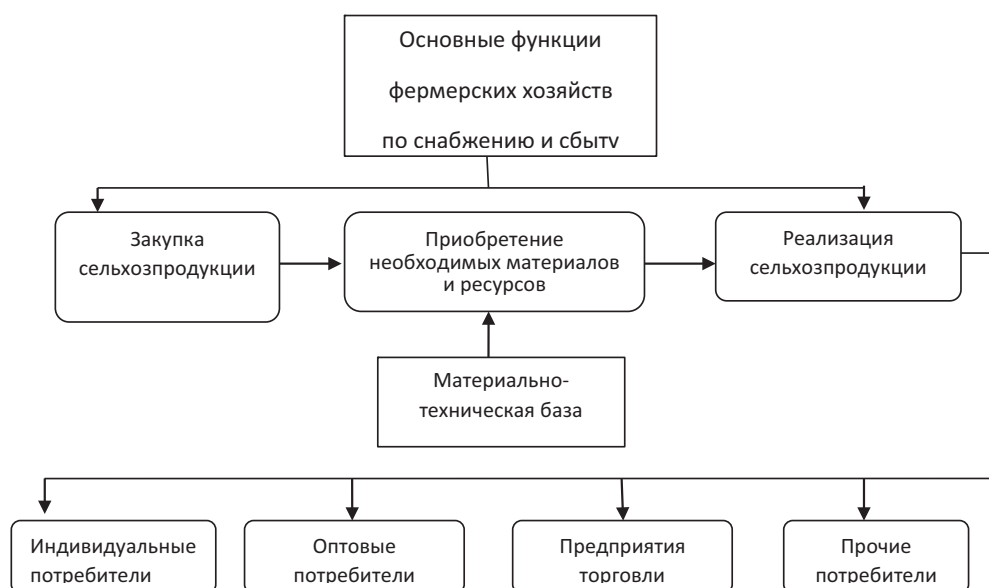

Рис. 1. Блок-схема кооператива по снабжению и сбыту сельхозпродукции.

Одним из направлений развития кооперации в агропродовольственном комплексе (АПК) является более активное включение предприятий и организаций системы потребительской кооперации в Республике Каракалпакстан в сферу закупок сельхозпродукции и формирование многоукладной производственной инфраструктуры в сельской местности, реализации доходов сельского населения, а также в развитие экономических связей и закрепление на товарных рынках отечественных сельхозпроизводителей [5].

Следует заметить, что фермерские хозяйства в аграрной экономике Каракалпакстана являются одной из основных форм предпринимательской занятости на земле, в основе которой лежат частная собственность на средства производства, семейная форма использования труда, а также стиль жизни сельского жителя.

В процессе деятельности фермерских хозяйств большую роль играет механизм формирования материально-ресурсной базы, а также реализации произведенной продукции. Алгоритм формирования снабженческо-сбытового кооператива включает в себя: учет организационно-правовых особенностей; формирование состава и членства кооператива; формирование имущества кооператива за счет вступительных и обязательных имущественных и денежных взносов их членов; осуществление управления кооперативом на демократических началах при обязательной для всех его членов ин-

формационной гласности и доступности о деятельности кооператива; координацию и организацию деятельности кооператива, осуществляемую управляющим или менеджером; функционирование в рамках принятого устава, разработанного на основе законодательства Республики Узбекистан; обеспечение взаимных обязательств участников и перерабатывающих предприятий; формирование и распределение прибыли; формирование резервного фонда и его использование (рис.1).

Для создания эффективных перерабатывающих предприятий при организации сельхозкооперативов главным является получение всеми его членами необходимых услуг в результате переработки произведенного сырья.

Важной особенностью этого вектора является то, что фермерские хозяйства на свои средства могут создавать перерабатывающее кооперативное предприятие, придавая ему функции по переработке сырья и реализации готовой продукции. Совместная кооперативная собственность (транспортная, маркетинговая и иные службы, некоторые производственные цеха и линии переработки) создается одновременно или постепенно на средства членов кооператива [3, 4].

При обосновании экономической составляющей межфермерского кооператива необходимо учитывать наличие сырья и возможности увеличения его производства на основе интенсификации отрасли, размера инвестиций, источников финан-

Таблица 1.

Посевные площади и урожайность основных сельхозкультур в Республике Каракалпакстан

Показатели	Годы			
	2010	2011	2012	2013
Посевные площади, га				
Зерновые	66729	74321	98321	55965,5
Рис	30112	3034	5728	8651
Картофель	5954	4577	2591	1405
Овощи	6763	7192	4226	3720
Бахчевые культуры	5917	6870	4762	3754
Фрукты	4661	5211	2674	1821
Виноград	540	533	484	426
Валовой сбор, т				
Зерновые	200975	199814	156800	111725
Рис	79473	52604	43228	25687
Картофель	31113	32942	28192	10369
Овощи	134246	145548	88925	79533
Бахчевые культуры	69530	76334	52283	48638
Фрукты	24728	27360	18265	13060
Виноград	3466	3768	1582	479

сирования и срока окупаемости [6]. Отметим, что в последнее время в отраслях растениеводства высокая зависимость урожая от погодных условий, неразвитость семеноводства, несоблюдение рекомендаций научно обоснованных технологий

возделывания культур и другие причины приводят к значительным колебаниям посевных площадей и урожайности сельхозкультур (табл.1).

Средняя площадь посева зерновых культур за 2010-2013 гг. составила 55,9 тыс. га, в целом про-

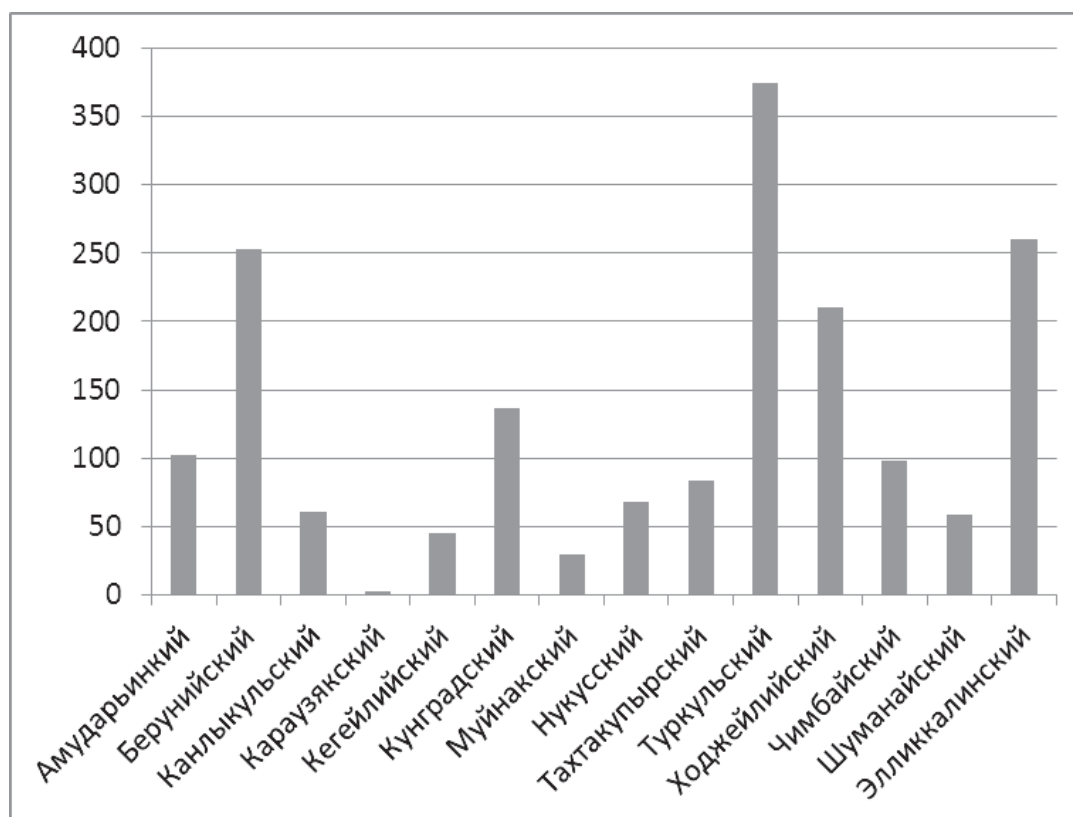

Рис. 2. Производство мяса в различных районах Каракалпакстана (по данным Министерства экономики и статистики РК на 01.01.2014 г.).

считается тенденция снижения с 66,7 тыс. га до 55,9 тыс. га. Снижение площади посевов повлекло за собой некоторое снижение валового сбора зерновых. С развитием животноводства расширяются площади кормовых культур.

Отрасли животноводства получили развитие во всех районах республики Каракалпакстан. Однако доля продукции районов в сфере животноводства республики различна. Так, в 2013 г. пять районов – Берунийский, Турткульский, Ходжейлийский и Элликалинский – обеспечили более 50% производства мяса в республике (рис.2).

Помимо рассмотренных выше природных условий развитие сельскохозяйственного производства предполагает наличие определенных экономических условий: наличие трудовых ресурсов, их

численность, навыки и квалификация, состояние транспорта и дорожной сети, обеспеченность средствами производства, наличие рынков сбыта, развитие логистической системы и др.

Проведенные исследования показали, что потенциал сельского хозяйства Республики Каракалпакстан позволяет обеспечить стабильность производства основных видов сельскохозяйственной продукции, развитие отраслей пищевой промышленности (на местном сырье). Отметим также, что для этого необходима значительная финансовая поддержка отраслей сельского хозяйства, например, в виде финансирования различных программ, направленных на развитие сельского хозяйства Республики Каракалпакстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Балкибаева А. М. О развитии сельской потребительской кооперации в Казахстане // «Вестник науки Казахского агротехнического ун-та» - 2012. - №2 (73). - С. 69-73.
2. Дмитриенко Н., Дунаев В., Шалашова Т., Акимов Ю. Кооперация крестьянских (фермерских) хозяйств на Северном Кавказе // АПК: экономика, управление. - 1997. - №7. - с. 63-68.
3. Дукмас А. Н. Кооперационные и интеграционные взаимосвязи в агропромышленном производстве // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий». - 1996. - №1. - с. 15.
4. Лосева В.И. О деятельности сельскохозяйственных кооперативов в России // «Вопросы статистики». - 2000. - №1. - с. 24-28.
5. Медетуллаев Ж.М. Земельный потенциал Каракалпакстана как объект комплексных исследований // «Вестник КГУ». - 2009. - №4-5, с. 38-40.
6. Протопопов С. Г. Евсеев Н.Д. Возможности кооперирования личных подсобных хозяйств // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий». - 2000. - №3-4. - с. 52-55.
7. Толмачев А.В., Скороходова В.П. Хозрасчет в новых экономических условиях // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий». 2000. - №4. - с. 20-23.

Строительная индустрия основа эффективного развития ЭКОНОМИКИ

Шавкат ЗАЙНУТДИНОВ,
профессор Ташкентского экономического
университета.
Равшан НУРИМБЕТОВ,
проректор по научным работам
Ташкентского архитектурно-строительного
института,
д.э.н., профессор.
Баходир ЖУМАНИЯЗОВ,
начальник отдела в Ташкентском
архитектурно-строительном колледже.

В Узбекистане развитие стройиндустрии началось с первых дней независимости республики. Стройиндустрия определена как приоритетная отрасль экономики. Современная строительная индустрия – одна из самых заметных национальных отраслей экономики Республики Узбекистан, показывающая стабильный ежегодный рост [1].

Развитие стройиндустрии прежде всего было связано с поддержанием достойного уровня жизни населения страны, решением жилищного вопроса, обеспечением доступным и комфортным жильём. Для этого необходимо наиболее эффективно развивать локомотивные отрасли Узбекистана, обладающие значительным мультипликативным эффектом, именно такие как стройиндустрия. Поэтому строи-

тельство, а особенно эффективное строительство, один из основных драйверов экономики страны. По подсчётам экспертов, каждый сум, вложенный в строительство, обеспечивает прирост совокупного дохода страны в размере около 4,0 сумов. В предложенной Президентом Республики Узбекистан Ш. Мирзиёевым в стратегии действий развития экономики страны на 2017-2021 гг. особое место

Аннотация

В данной статье исследуются роль и значение строительной индустрии в развитии национальной экономики. Анализируются результаты достижений проводимых реформ, а также существующие проблемы и перспективы дальнейшего развития строительной отрасли.

Мазкур мақолада миллий иқтисодиёт ривожланишида қурилиш индустриясининг роли ва аҳамияти тадқиқ этилади. Олиб борилган ислохотлар натижасидаги ютуқлар, шунингдек, мавжуд муаммолар ва келгусида қурилиш тармоғини янада ривожлантириш истиқболлари таҳлил этилган.

This article explores the role and importance of the construction industry in the development of the national economy. The results of the achievements of the ongoing reforms, as well as existing problems and prospects for the further development of the construction industry.

Ключевые слова: стройиндустрия, строительство, кластер, строительный кластер, строительные материалы, инновации в стройиндустрии.

уделено отрасли стройиндустрии как локомотиву экономики по дальнейшему ускоренному развитию строительства зданий и сооружений, новых объектов промышленности и субъектов частного предпринимательства, железных и автомобильных дорог, жилых корпусов.

Один из примеров жилищного строительства в г. Ташкенте: в Сергелийском районе в ближайшие годы будет построено для населения более 70 семиэтажных жилых домов. Это обеспечит более 110 тысяч человек благоустроенным жильём.

Ключевым ресурсом для увеличения объёмов строительства является доступность по цене готовых объектов через снижение стоимости за счёт применения в строительстве современных качественных строительных материалов и изделий с меньшей энергоёмкостью при производстве, с улучшенными характеристиками и возможности применения роботехники, а также конструктивных решений с меньшей материалоемкостью и повышенной сборностью, что, естественно, положительно повлияет на себестоимость конечного продукта.

В стройиндустрии Узбекистана ускоренными темпами растёт объём производства строительных материалов, где, по официальным данным, в 2015 году произведено продукции на 4,6 трлн. сумов.

Рост промышленности стройматериалов, по утверждению экспертов, обусловлен значительными объёмами капитальных вложений в рамках среднесрочных государственных программ модернизации экономики. В частности, объём капитальных вложений в национальную экономику в 2016 году увеличился более чем на 18 процентов, или 50 трлн. сумов. Соответственно выросли объёмы строительных работ, что также способствовало росту потребностей в строительных материалах. Половина произведённых стройматериалов приходится на предприятия акционерной компании «Узстройматериалы». В составе компании в настоящее время функционирует более 120 предприятий, выпускающих свыше 100 видов строительных материалов. Они удовлетворяют потребность внутреннего рынка в строительной продукции.

Локомотивной силой отрасли остаётся цемент. Цемент, по данным АО «Узстройматериалы», занимает существенную долю – 76 процентов в общем объёме промышленности строительных материалов Узбекистана. Неслучайно в народе говорят, что «цемент – это хлеб строительства».

Ожидается, что производство цемента в Узбекистане ежегодно будет расти в среднем на 3,5 процента и к 2019 году достигнет 8,9 млн. тонн. Такие параметры определены программой мер по обеспечению структурных преобразований, модернизации и диверсификации производства на 2015-2019 годы.

В настоящее время в системе общества действует АО «Кызылкумцемент»: объём производства – свыше 3 млн. тонн цемента в год экономичным сухим способом. Бекабадский цемзавод произвёл модернизацию действующей производственной линии и ввёл в эксплуатацию новую линию по выпуску цемента сухим способом годовой мощностью 850 тыс. тонн. Мощности второго по величине завода АО «Ахангаранцемент» позволяют производить более 1,7 млн. тонн цемента. АО «Кувасайцемент» рассчитан на производство 1 млн. тонн цемента.

Предусмотрено техническое перевооружение ключевого игрока цементного рынка Узбекистана АО «Кызылкумцемент» стоимостью 30,7 млн. долл. Потребность республики полностью удовлетворяется и в гипсокартоне. Совокупная мощность производящих гипсокартон предприятий превышает 60 млн. квадратных метров. Изготовлением более 15 видов сухих строительных материалов занимаются свыше 50 предприятий. Их общая годовая мощность составляет 400 тыс. тонн. В настоящее время объём действующих мощностей по производству керамической плитки составляет 13 млн. м². В результате освоения и расширения местными производителями производства майолики позволило за последние 3 года сократить импорт в 3,5 раза.

В целях повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции в строительной отрасли большое значение имеет инновационное развитие.

Выступая на расширенном заседании Кабинета Республики Узбекистан, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2017 год, Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев отметил ряд недостатков, имеющих место в стройиндустрии страны: «... есть ряд ключевых задач, которые не терпят отлагательства. В их числе – коренная реорганизация всей системы Госархитектстроя, устаревших методологий и нормативов в градостроительстве, устранение диспропорций и проблем в капитальном строительстве, а также пересмотр неэффективной деятельности

проектных институтов. Надо откровенно признать, что одним из самых серьёзных наших недостатков является отсутствие проектных институтов, отвечающих современным требованиям. Следует отметить, что в сфере разбазариваются значительные государственные средства и ресурсы. В прошлом году инспекциями сняты объёмы подрядных работ на сумму 4,7 миллиарда сумов. При экспертизе сметная стоимость 24 тысяч проектов была обосновано снижена на 1,5 трлн. сумов. Нас не удовлетворяет положение и в дорожном строительстве... Не решены вопросы стабильной поставки битума, не прекращаются хищения, велика текучесть кадров» [2].

На наш взгляд, это самый серьёзный вопрос в стройиндустрии. Слабо развито в республике строительное машиностроение. По отдельным сегментам зависимость строительной техники от импорта велика. Так, например, доля импортных машин и оборудования, используемых в строительной отрасли, составляет 60-70 процентов, а в подотрасли производства стройматериалов эта цифра более 80 процентов. Практика последних лет показывает, что замещение оборудования «выбывающих» производственных мощностей продукцией зарубежных производителей сказывается в конечном счёте на необоснованном повышении себестоимости строительных материалов и в целом конечной продукции стройиндустрии. Но надо отдать должное, что в последнее время наметилось некоторое движение, которое требует решения следующих задач:

- разработка конструкторско-технологической документации на применение новых видов изделий и конструкций существующих зданий, сооружений и т. д.;
- проектирование новых зданий, сооружений, объектов промышленности и др. с учётом климатических условий на основе инновационных разработок, позволяющих удвоить экономию за счёт сложения эффекта от планировочных решений (например, переход к строительству широкоформатных зданий);
- улучшение характеристик изделий и конструкций (уменьшение веса, большая прочность, лучшие теплотехнические свойства и продолжительность жизненного цикла);
- современный подход к объёмно-планировочной застройке, архитектурному и цветовому решению экстерьеров.

Для развития инновации в стройиндустрии

страны необходима государственная поддержка, особенно на цели НИОКР. На наш взгляд, настало время перехода от мелких производителей строительных материалов к более мощным объединениям в стройиндустрии, имеющим большой потенциал в технико-технологическом и финансово-экономическом плане, осуществлять переход к кластерному методу организации производства строительных материалов.

У государства есть обязательства обеспечить своих граждан жильём. В мире имеется опыт строительства жилья, используя вертикальную и горизонтальную интеграцию. Возникает вопрос, какой подход интересен для нашей страны? В первом случае бизнес цена находится в руках тех, кто организовал. Как быть в нашем случае? Перейти к горизонтальной интеграции или, как рекомендует М. Портьер, профессор Гарвардской школы бизнеса, опереться на кластерный подход [3].

В случае региональной экономики – это территориальный кластер. Используя более понятный язык, это означает восстановление оптимальных технологических цепочек для достижения главной цели – строительства жилья с низкими показателями стоимости.

Кластерный подход позволяет выстроить единую одноуровневую технологическую цепочку производства оборудования – производство стройматериалов и конструктивных элементов, проектирование конструктивно-технологических решений, строительство зданий различного назначения на основе единой технологии, обеспечив при этом набор финансовых инструментов для реализации проектов комплексной застройки, что позволит получить стоимость готового жилья с ожидаемой стоимостью.

Универсальная домостроительная система в каркасно-монолитном исполнении имеет наилучшие показатели по многим параметрам:

- наличие отечественного изготовления качественного технологического оборудования;
- стабильность цены, не зависящей от колебаний курса валюты;
- возможность оперативного гарантийного и постгарантийного обслуживания, доступность запасных частей, постоянное совершенствование и модернизация при новациях и расширение возможностей оборудования.

Объединение участников строительной индустрии в качестве основной задачи ставит модер-

низацию промышленности строительных материалов, отвечающих современным требованиям безопасности и качества, в целях повышения её конкурентоспособности

Таким образом, необходимы условия, позволяющие влиять на снижение стоимости готового жилья, которые позволят дать ускорение всей стратегии комплексного подхода в строительстве. Обеспечить социальную и инженерную инфраструктуру, транспортную доступность жилья к месту работы и социальной инфраструктуре.

Стройиндустрия Узбекистана, в числе и других отраслей, должна внести достойный вклад в развитие страны как локомотив экономики, способствовать дальнейшему подъёму уровня управления отраслью и повышению её эффективности, развивать промышленное и сельскохозяйственное строительство, в первую очередь жилищное строительство, чтобы обеспечить граждан Узбекистана жильём для дальнейшего улучшения условий проживания и быта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахунова Ш. Н., Аширалиев Ф. К вопросам развития строительной индустрии в сельской местности Узбекистана // «Молодой ученый». – 2015. – №6. – С. 375-377.
2. Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя. Доклад на расширенном заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2016 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2017 год. Тошкент – «Ўзбекистон» - 2017.
3. Портер М. Конкуренция / Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2001. – 495 с.

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2017 йил, 6 (114)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.
Бош директор Обидов А.А.

Таҳририят:
Бош муҳаррир — Нусуров У.Н.
Мусахҳилар — Мусулмонкулова М., Курбонова Р.
Дизайнер-саҳифаловчи — Нарманов А.Ж.

Таҳририят манзили:
100003, Тошкент ш., Ислоҳ Каримов кўчаси, 55.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 239-83-89, 239-83-79, 259-22-06.
E-mail: www.biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган.
0507-сонли гувоҳнома.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидagi юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 1300.
Чоп этишга 27.06.2017 йилда рухсат этилди.
“Reliable-print» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
27/06-сонли буюртма. Манзил: 100027, Тошкент ш.,
Фуркат кўчаси, 2-уй.

Ойда бир марта чиқади. Баҳоси келишилган нархда.

“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат таҳририятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.

Таҳририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги мумкин.

Юборилган кўлэмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлигига муаллиф шахсан масъул.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

№ 6 (114), 2017 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.
Генеральный директор: А.А. Обидов

Редакция:
Главный редактор — У.Н. Нусуров
Корректор — М.Г. Супонова
Дизайнер-верстальщик — А.Ж. Нарманов

Адрес редакции:
100003, г. Ташкент, ул. Ислам Каримов, 55.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 239-83-89, 239-83-79, 259-22-06.
E-mail: www.biznes-daily.uz

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года.
Регистрационное свидетельство № 0507.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 1300.
Подписано в печать 27.06.2017 г.
Отпечатано в типографии
ООО «Reliable-print».
Заказ №27/06. Адрес: 100027, г. Ташкент, ул. Фуркат, 2.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Присланные рукописи не рецензируются и не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за достоверность фактов, содержащихся в публикациях.
Ответственность за содержание рекламы несет рекламодатель.

Бу ерда сизнинг рекламангиз бўлиши мумкин

РАҲБАРЛАР, ИҚТИСОДЧИЛАР, ИШБИЛАРМОНЛАР ВА ЁШ ОЛИМЛАР ДИҚҚАТИГА!

**“Biznes-Эксперт” журналига йил давомида обуна бўлиш мумкин.
Нашрга обунани расмийлаштирган,
Сиз ишончли эксперт ахборотиغا эга бўласиз.**

Журналга “Ўзбекистон почтаси” АЖ, “Matbuot tarqatuvchi” АЖ
ва бошқа обуна агентликлари орқали обуна бўлиш мумкин.

Ундан ташқари Сиз обуна шартномасини тўғридан-тўғри
“Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ билан ҳам
расмийлаштиришингиз мумкин. Обуна индекси — 1169.

Қўшимча маълумотлар учун телефонлар: (99871) 259-21-96, 259-22-06.